

**“श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालय, सातारा-
एक चिकित्सक अभ्यास”**

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या इतिहास विषयातील एम.फिल्.
(विद्यानिष्णात) पदवीसाठी सादर केलेला लघु-शोध प्रबंध

**संशोधक
प्रा.दत्तात्रय जयसिंग ओवाळे**

एम.ए., बी.एड.

इतिहास विभाग

प्रा.संभाजीराव कदम महाविद्यालय, देऊर

ता.कोरेगाव, जि.सातारा

**मार्गदर्शक
प्रा.डॉ.सुखदेव पांडुरंग शिंदे**

एम.ए.,एम.फिल्.,पीएच.डी.

इतिहास विभाग,

छ.शिवाजी कॉलेज, सातारा

मे - २०११

प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की,

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या पदव्युत्तर, इतिहास विभाग, तात्विक, सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखांतर्गत इतिहास या विषयाच्या विद्यानिष्णात (एम.फिल.) या पदवीसाठी श्री. ओवाळे दत्तात्रय जयसिंग यांनी 'श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालय, सातारा : एक चिकित्सक अभ्यास' या विषयावरील लघुशोधप्रबंधाचे काम माझ्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केलेले आहे .

सदर लघुशोधप्रबंधामध्ये त्यांनी नमूद केलेली माहिती व संशोधनात्मक विधाने ही माझ्या माहितीप्रमाणे बरोबर आहेत . सदर माहिती त्यांनी इतरत्र कोठेही वापरलेली नाही .

ठिकाण : सातारा

दिनांक : /०५/२०११

प्रा.डॉ.शिंदे सुखदेव पांडुरंग

मार्गदर्शक

घोषणापत्र

मी असे घोषित करतो की,

“श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालय, सातारा - एक चिकित्सक अभ्यास” हा माझा स्वतःचा लघुशोधप्रबंध भारतात किंवा भारताबाहेर कोणत्याही विद्यापीठाला सादर केलेला नाही . सदर लघुशोधप्रबंधामध्ये नमूद केलेली माहिती आणि संशोधनात्मक विधाने ही मी स्वतः अभ्यासून घेतलेली आहेत .

ठिकाण : सातारा

श्री .ओवाळे दत्तात्रय जयसिंग

दिनांक : /०५/२०११

संशोधक

ऋणनिर्देश

माझ्या लघुशोधनिबंधाचा विषय “श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालय, सातारा - एक चिकित्सक अभ्यास” यामध्ये सातारा जिल्ह्याचा पूर्वेतिहास, वस्तुसंग्रहालय अर्थ, विकास व प्रकार, वस्तुसंग्रहालयातील शस्त्र व अभिलेख, वस्तुसंग्रहालयातील वस्त्र व चित्र विभाग या प्रकरणांचा समावेश केला आहे .

माझे मार्गदर्शक प्रा.डॉ.शिंदे सुखदेव पांडुरंग यांचे प्रथम आभार मानले पाहिजे . या लघुशोध प्रबंधाच्या लिखाणासाठी त्यांनी मला सतत प्रोत्साहन दिले . तसेच अत्यंत आपुलकीने निरेपक्षवत्तीने आणि परखडपणे मार्गदर्शन केले . त्यांचे बहुमोल मार्गदर्शन व सहकार्यामुळे शोधप्रबंध पूर्ण शकलो . त्यांचा मनःपूर्वक आभारी आहे .

महाविद्यालयाचे माजी प्राचार्य डॉ.जे.जे.कदम यांच्या प्रेरणेमुळे मी संशोधन क्षेत्राकडे वळलो . त्यांच्या सदैव ऋणात आहे . आई-वडिलांच्या आशीर्वादाप्रमाणेच श्री मुधाईदेवी शिक्षण संस्था, देऊर, संस्थापक मा.प्रा.संभाजीराव कदम(भाऊसाहेब), चेअरमन मा.श्री.दत्तात्रय शिंदे(दादा),सचिव मा.श्री.हणमंतराव कदम(काका),स्था.व्य.समिती अध्यक्ष मा.श्री.विजयराव चव्हाण(तात्या) यांची प्रेरणा व मार्गदर्शन महत्त्वपूर्ण ठरले . त्या सर्वांचे मनःपूर्वक आभार तसेच प्रा.डॉ.श्रध्दा कुंभोजकर, इतिहास विभागप्रमुख टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, प्रा.डॉ.दिपक देशपांडे, प्रा.विनायक जाधव, प्रा.डॉ.मधुकर जाधव, प्रा.विश्वनाथ पवार, प्रा.डॉ.सदाशिव गावडे, प्रा.अनिल टिके, प्रा.निकम सर(औंध), प्रा.जाधव सर(सोलापूर), प्रा.संजय भोसले, प्रा.संतोष निलाग्रे, प्रा.दत्तात्रय कोरडे यांनी लघुशोधप्रबंध लिहिण्यासाठी मार्गदर्शन व सहकार्य केले . त्यांचे आभारी आहे .

महाविद्यालयातील प्र.प्राचार्य मनोज गुजर, माझे सहकारी, प्रा.दत्तात्रय शेडगे, प्रा.अशोक शेलार, प्रा.मल्हारी मसलखांब, प्रा.कमलसिंग क्षत्रिय, प्रा.शिवाजी चवरे,

डॉ.प्रसन्नकुमार पाटील, प्रा.सुर्यकांत अदाटे, प्रा.पांडुरंग पाटील, प्रा.सुंदर पोटभर, प्रा.सौ. संध्या पौडमल, प्रा.पवार हर्षल, श्री.संतोष कदम, श्री.कुंडलिक कदम, श्री.धनंजय देशमुख, श्री.दत्तात्रय खराडे, श्री.तानाजी दोरके, श्री.सुरेश गवळी व महाविद्यालयातील माझे सर्व सहकारी यांनी संशोधनासाठी वेळोवेळी सहाय्य केले त्याबद्दल सर्वांचे आभार .

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे ग्रंथालय, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूरचे ग्रंथालय, प्रा.संभाजीराव कदम महाविद्यालय, देऊर ग्रंथालय, छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा ग्रंथालय, मुधोजी महाविद्यालय, फलटण ग्रंथालय, विश्वकोश व धर्मकोश, वाई या ठिकाणी मला जी माहिती उपलब्ध झाली, याबद्दल मी ग्रंथालयाचे आभार मानतो .

“श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालय, सातारा” येथील सहाय्यक अभिरक्षक श्री.प्रविण शिंदे, चित्रकक्ष सहाय्यक सौ.हेमा द्रविड मॅडम, लिपिक श्री.अश्विनीकुमार गोसावी, शिपाई श्री.कुमार पवार, श्री.अजित पवार, पहारेकरी रामचंद्र शिर्के, मधुकर जगताप, प्रमोद मोहिते माळी - देवदान भांबळ या सर्वांनी सहकार्य व योग्य मार्गदर्शन केले त्याबद्दल मी त्यांचे आभार मानतो .

तसेच माझे आदरणीय आई-आप्पा, चि.श्रीपाद ओवाळे, कु.संपदा ओवाळे, हितचिंतक सौ.लता ओवाळे यांनी वेळोवेळी प्रोत्साहन दिले, त्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे .

या लघुशोधप्रबंधाचे टायपिंग अचूक व सुबक करून त्यास मोहक रूप देऊन या लघुशोधप्रबंधाचे काम वेळेत पूर्ण करून दिल्याबद्दल ‘एस. टाईपरायटरचे’ आभार मानतो .

श्री.ओवाळे दत्तात्रय जयसिंग

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरणाचे नाव	पान नं.
१.	सातारा जिल्हयाचा पूर्वेतिहास	०१
२.	वस्तुसंग्रहालयाचा अर्थ, विकास व प्रकार	३०
३.	वस्तुसंग्रहालयातील शस्त्रास्त्रे व अभिलेख	५९
४.	वस्त्र व चित्र विभाग	८८
५.	मूल्यमापन	११५
	परिशिष्ट	१३६
	छायाचित्रे	१४१
	संदर्भ ग्रंथ सूची	१५२

प्रकरण - पहिले

सातारा जिल्हयाचा पूर्वतिहास

१.१ प्रास्ताविक

भारतीय इतिहासात महाराष्ट्राच्या राजकीय, सामाजिक, सांस्कृतिक व आर्थिक इतिहासाने भर घातली आहे. महाराष्ट्राच्या इतिहासातही सातारा जिल्हयानेही महत्त्वपूर्ण कामगिरी बजावली आहे. प्राचीन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन अशा कालखंडांमध्ये सातारा जिल्हयाने उल्लेखनीय कामगिरी केली आहे.

प्राचीन काळामध्ये सम्राट अशोकानंतर सातवाहन, चालुक्य, राष्ट्रकुट, शिलाहार आणि यादवांनी राज्य केले. त्यांचे हे राज्य १३ व्या शतकापर्यंत टिकून होते. १४ व्या शतकात देवगिरीच्या यादवाची सत्ता सुलतानाकडून संपुष्टात आल्यानंतर महाराष्ट्रावर दिल्लीहून पाठविलेल्या सरदारांनी देवगिरी येथून राज्य केले. मुस्लिम राजवटीत साता-याची सत्ता सतत हस्तांतरीत राहिली. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सातारा प्राप्त केल्यानंतर औरंगजेबाच्या मृत्यूपर्यंत सत्ता संघर्षाच्या काळात साता-याचे वेगळेपण प्रकर्षाने जाणवते.

छत्रपती शाहू महाराजांनी इ.स.१७०८ मध्ये 'सातारा' येथे मराठ्यांची राजधानी स्थापन केली. आधुनिक काळामध्ये भारतीयांच्या स्वातंत्र्य रक्षणासाठी 'क्रांतीसिंह नाना पाटलांनी' सातारा जिल्हयात क्रांती घडवून आणली. सातारा जिल्हा हा थोर क्रांतीकारकांची कर्मभूमी आहे.

सातारचे “श्री छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालयाचा अभ्यास” करित असताना आपणास सातारा जिल्हयाचा प्राचीन, मध्ययुगीन व अर्वाचीन इतिहास पाहणे महत्त्वाचे आहे .

१.२ सातारा जिल्हयाची भौगोलिक पार्श्वभूमी

सातारा जिल्हयास पूर्वी ‘प्रांत’ म्हटले जात होते . इ.स.१८४८ मध्ये सातारा जिल्हयाचे ११ शासकीय भाग होते . १५ ऑगस्ट, १९४७ रोजी भारत देश ब्रिटीशांच्या वर्चस्वातून मुक्त झाला, तेव्हा सातारा हे एक ‘संस्थान’ होते . या संस्थानाचे नंतर विलीनीकरण होऊन दोन भाग पाडण्यात आले . यात ‘दक्षिण सातारा’ हा पहिला विभाग असून त्याचे मुख्यालय सांगलीला होते . दुसरा विभाग ‘उत्तर सातारा’ असून याचे मुख्यालय सातारा हे होते . पुढे इ.स.१९६० मध्ये दक्षिण सातारा जिल्हयाचे नाव ‘सांगली’ ठेवण्यात आले . अशा प्रकारे सांगली जिल्हा सातारा जिल्हयापासून वेगळा करण्यात आला . सातारा जिल्हयात सातारा, महाबळेश्वर, पाटण व फलटण हे चार उपविभाग पाडले आहेत . यामध्ये सातारा, कोरेगाव, जावळी, वाई, महाबळेश्वर, पाटण, कराड, फलटण, खटाव, माण व खंडाळा असे ११ तालुके आहेत .^१

१.२.१ क्षेत्रफळ

सन २००१ च्या जनगणनेनुसार सातारा जिल्हयाचे भौगोलिक क्षेत्रफळ १०७८० चौ.कि.मी.आहे . तर लोकसंख्या २८०८९९४ एवढी आहे . यामध्ये पुरुष १४०८२२६ व स्त्रिया १४००६६८ आहेत . सातारा जिल्हयात ११ तालुके असून ०८ नगरपालिका व १५४७ खेडी आहेत . लोकसंख्येपैकी ३३९२९७ पुरुष निरक्षर व ५६०७५० स्त्रिया निरक्षर

आहेत.^२ सातारा जिल्हयाची समुद्र सपाटीपासूनची उंची २३२० फूट आहे. अरबी समुद्रापासून सातारा ६० मैल दूर आहे.^३

१.२.२ स्थान

महाराष्ट्र राज्याच्या दक्षिण विभागात सातारा जिल्हा आहे. तो दक्षिण पठाराच्या पश्चिम मध्यवर्ती भागात १७^० ५०” व १८^० १९” उत्तर अक्षांश आणि ७३^० ३३” ते ७४^० ५४” पूर्व रेखांशावर आहे. जिल्हयाचा पूर्व-पश्चिम विस्तार सुमारे १४५ कि.मी. व दक्षिणोत्तर विस्तार सुमारे १२० कि.मी. आहे.^४ सातारा जिल्हयास उत्तरेकडून पुणे जिल्हा, पूर्वेस सोलापूर दक्षिण आग्नेय दिशेस सांगली व पश्चिमेस रत्नागिरी जिल्हयाच्या सीमा आहेत. सातारा जिल्हयाच्या वायव्येस २४ किलोमीटर अंतरावर रायगड जिल्हयाची सीमा आहे. उत्तरेकडे निरा नदी व नैऋत्येस सहयाद्रीच्या मुख्य रांगांनी सीमा निर्धारित केल्या आहेत. पूर्वेकडील सीमा महादेव डोंगराच्या शिखर शिंगणामुळे तयार झाली आहे.^५

१.२.३ हवामान

सातारा जिल्हयाचे किमान तापमान ११.०६^० कमाल तापमान ३७.०५^० से.ग्रेट इतके असते. भौगोलिकदृष्ट्या सातारा जिल्हयाचे हवामान उष्ण व कोरडे असून वर्षभर आल्हाददायक असते. सातारा जिल्हयात १५ पर्जन्यमापक केंद्र आहेत. यावरून पर्जन्यविषयक माहिती मिळते. सहयाद्री रांगांच्या सुमारे २५ ते ३० कि.मी. रुंदीच्या अरुंद पट्ट्यात सर्वात जास्त पाऊस पडतो. जुलै महिन्यात सर्वाधिक पर्जन्य असतो. मे महिन्यात काही वेळा झंझावातामुळे पाऊस पडतो. जून ते सप्टेंबर या कालावधीत पावसाळा असतो.^६

हवामानविषयक वेधशाळा महाबळेश्वर येथे आहे . डिसेंबर महिना सर्वाधिक थंडीचा असतो . मे महिन्यात सर्वाधिक तापमान असते . मैदानी भागात सरासरी कमाल तापमान २८.०४ सें.ग्रेट व किमान तापमान १४.०४ सें.ग्रेट असते . फेब्रुवारी ते मे महिन्याच्या शेवटपर्यंत तापमानात सतत वाढ होत असते .^७ पावसाळ्यात हवेत आर्द्रता जास्त असते . उन्हाळा व हिवाळ्यात दुपारनंतर हवा कोरडी असते . उंच व पर्वतीय भागापेक्षा मैदानी भागातील हवामान जास्त कोरडे असते . पावसाळ्यात वातावरण आभ्राच्छादित दिसून येते . हिवाळ्यात द-यांच्या भागात धुके असते . जिल्हयाच्या काही भागात गाराही पडतात .^८

अशा प्रकारे सातारा जिल्हा भौगोलिकदृष्ट्या डोंगराळ व खडकाळ आहे . जिल्हयाच्या भौगोलिक रचनेमुळे भिन्न स्वरूपांची विविधता येथे दिसून येते . त्यामुळे ऐतिहासिक घडामोडींना साता-याची भूमी अनुकूल ठरली आहे . यातूनच अनेक ऐतिहासिक घटना घडल्या आहेत . सातारा जिल्हयात अनेक ऐतिहासिक स्थळे, स्मारके व धार्मिक ठिकाणे असलेली आपणास दिसून येतात . त्याची देखभाल करण्याची जबाबदारी महाराष्ट्र राज्याचे पुरातत्व खाते, सामाजिक संस्था, वस्तुसंग्रहालये, महाविद्यालये, मंडळे, इत्यादींनी घेतलेली आहे .

१.३ प्राचीन काळातील सातारा

दक्षिण महाराष्ट्रातील प्रमुख जिल्हयात सातारा जिल्हयाचा समावेश होतो . साता-याच्या प्रागैतिहासिक कालखंडाविषयक माहिती सातारा जिल्हयातील आसगाव, पाचवड, मर्ठे माहुली, लिंब आणि सोनगाव इत्यादी ठिकाणी या काळातील हत्यारे उपलब्ध झाली आहेत . पाषाणाची ही हत्यारे वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत . सातवाहनांच्या काळात मात्र संपूर्ण सातारा जिल्हा सातवाहन वंशाच्या राजांच्या अमंलाखाली होता . इ.स.पूर्वीच्या

दुस-या शतकात सातारा जिल्हयातील कराड या गावच्या यात्रेकरूनी मध्यप्रदेशातील भारहुत येथील स्तुपांच्या वेदिकेच्या बांधणीसाठी काही अनुदाने दिल्याचा येथील अभिलेखात उल्लेख आहे.^९

कराड येथील इ.स.पहिल्या शतकातील बौध्द लेणी तसेच शिरवळ, वाई, भोसे, मलवडी व कुंडल इत्यादी ठिकाणच्या गुफा सातवाहनांच्या काळात खोदल्या गेल्या होत्या. दक्षिणेत स्थापन झालेल्या सातवाहन वंशाच्या राजांच्या ताब्यात सातारा येथील प्रदेश होता. पुढे सातवाहन घराण्याच्या काही शाखा निर्माण झाल्या. अशापैकी एक शाखा कुंतल शाखा म्हणून संबोधता येईल.^{१०}

कुंतल प्रदेशात सातारा, सांगली, कोल्हापूर हा दक्षिण महाराष्ट्रातील प्रदेश तसेच उत्तर कर्नाटकातील काही प्रदेश यांचा समावेश केला जातो.

मध्याश्मयुगातील सातारा जिल्हयातील मानवाचे अस्तित्व उंब्रज, कराड, काशिळ, कोपर्डे, गोवारे, चिंचनेर, टेंबू, तारगाव, धामनेर, माहुली, लिंब व वेणेगाव इत्यादी ठिकाणी आढळल्याने त्या काळातील हातकु-हाडी आणि फरश्यासारखी ओबडधोबड आणि मोठ्या आकाराची हत्यारे नसून ती आकाराने लहान होती. तासण्या, वेधण्या आणि नोक ही हत्यारे या प्रकारात मोडणारी होती. ज्या ठिकाणी असे दगड निर्माण होत, अशा ठिकाणी ती तयार केली जात होती. तत्कालीन मानवाने परिस्थिती, आवश्यकता आणि वस्तूंची उपलब्धता यांची अनुकूलता विचारात घेऊन बनविलेली होती. यांचा वापर शिकारीसाठी करता येतो. अशा प्रकारे हवामान वनस्पती, पशूपक्षी आणि स्वतःच्या गरजा यांच्या अनुमानाने हत्यारात व अवजारात योग्य तो बदल करण्याची काळजी त्या काळातील मानवाने घेतली. हा काळ साधारणपणे इ.स.पूर्व ३०००० ते २५००० वर्षे असा अनुमानीत केला आहे.^{११}

या जिल्ह्यात कृष्णा नदीच्या काठी 'संगम माहुली' येथे मध्याश्म युगातील अवजारे सापडली आहेत. नदीच्या पात्रातही या काळातील लागणा-या उद्योगांना लागणारी अवजारे आढळली. याशिवाय पाचगणी, वाई, महाबळेश्वर, प्रतापगड, तळेकामत, आंबेनळी (जावळी) येथेही मोठ्या प्रमाणात अवजारे सापडली. विशेषतः आंबेनळी (जावळी) येथे सर्वात जास्त ३८७ अवजारे प्राप्त झाली आहेत.^{१२}

कराड येथे उत्तर अश्मयुगातील हत्यारे सापडली आहेत. यावरून उत्तर अश्मयुगातील मानवाच्या राहणीचा अंदाज बांधता येतो. या काळात अँगोट, चाल्सेडोनीसारख्या दगडाचा वापर केला गेला. यापासून धारदार पाती असलेली लांबट हत्यारे तयार करणे सोयीचे होते. याशिवाय लघु अश्मयुगीन हत्यारेही तयार केली होती. येथे सापडलेली लघुअश्म हत्यारे ताम्रपाषाण युगातील हत्यारे तांब्याच्या हत्यारासारखीच महाराष्ट्रात अन्य ठिकाणी आढळतात. हा काळ इ.स.पूर्व १०००० ते ४००० असा मानला जातो.^{१३}

सातवाहनांचा काळात संपूर्ण सातारा जिल्हा सातवाहन वंशाच्या राजांच्या अमंलाखाली होता. इ.स.पूर्व तिसरे शतक ते इ.स.तिसरे शतक या कालावधीत दक्षिणेत सातवाहनांचे साम्राज्य होते. कृष्णा व गोदावरी यांच्यामधील प्रदेशातच सातवाहन घराण्याच्या कारकिर्दीला प्रारंभ झाला. इ.स.पूर्वीच्या दुस-या शतकात सातारा जिल्ह्यातील कराड या गावाच्या यात्रेवरून मध्यप्रदेशातील सुप्रसिद्ध 'भारहुत' येथील स्तुपाच्या वेदिकेच्या बांधणीसाठी काही अनुदाने दिल्याचा तेथील अभिलेखात उल्लेख आहे. यावरूनच सातवाहन काळात या परिसरातील लोक इतर प्रांतांच्या संपर्कात आलेले होते. कराड येथील इ.स. पहिल्या शतकातील बौद्ध लेणी, शिरवळ, वाई, भोसे, माळवाडी व कुंडल इत्यादी ठिकाणच्या गुफा सातवाहन काळातच खोदल्या गेल्या होत्या.^{१४}

‘सिमुग्र’ या सातवाहन राजाच्या काळात साता-याचा परिसर मराठवाड्यातील पैठण येथून राज्य करणा-या सातवाहनांच्या अधिपत्याखाली होता हे स्पष्ट झाले आहे . कलिंगचा राजा खारवेल याच्या सैन्याने सातकर्णी राजाच्या दक्षिण भागातील कृष्णा नदीच्या काठावरील शहरावर हल्ला केला होता . यावरून सातकर्णीच्या ताब्यात दक्षिण भारताचा उत्तर भाग होता . त्यामुळे साता-याच्या परिसरावरही त्यांचे राज्य होते, हे स्पष्ट होते .^{१५}

मानपूरचे राष्ट्रकूट याचे राज्य याच परिसरात होते, याची माहिती पांडरंगपल्ली ताम्रपटात वेण्णा नदी व जावळीचा उल्लेख येतो . ही नदी व स्थान सातारा जिल्ह्यात आहे . अविधेय हा या घराण्याचा तिस-या पिढीतील राजा होय, या ताम्रपटातील दानाचा दाता होता . त्याचे सातारा जिल्हा व आसपासच्या प्रदेशावर राज्य होते . त्याचप्रमाणे वळई कामाण येथील ताम्रपटात मानपूरचे राष्ट्रकूट नृपती अविधेय^{१६} या राजाने माण तालुक्यातील वळईच्या आसपासचा प्रदेश दान केल्याचा उल्लेख आहे .^{१७} डॉ .भाऊ दाजी लाड यांच्या संग्रहातील ताम्रपट आणि पुढील प्रकाशित झालेला अविधेय यांचा पांडरंग पल्ली यांचा ताम्रपट यांच्या आधारे प्रथम डॉ .वा .वि .मिराशी यांनी मानपूर हे आंध्रप्रदेशातील नसून महाराष्ट्राच्या सातारा जिल्ह्यातील माण आहे, हे प्रथम स्पष्ट होते .^{१८} यानंतर उपलब्ध झालेल्या वळई ताम्रपटामुळे^{१९} व त्यातील दान दिलेल्या प्रदेशाच्या स्थान निश्चितीमुळे असे म्हणता^{२०} येते की, सातारा जिल्ह्यातील माणपूर येथील माण नदीच्या काठावरील या राष्ट्रकूट वंशजांनी महाराष्ट्रातील पुणे, सोलापूर, सातारा, सांगली, कोल्हापूर आणि वेळगाव जिल्ह्याच्या प्रदेशावर आपली सत्ता प्रस्थापित केली होती .^{२१} काही काळ येथे वाकाटकाची सत्ता होती . वाकाटकानंतर दिर्घकाळ बदामीचे चालुक्य यांनी राज्य केले . सातारा भागाशी संबंध असलेला चालुक्याचा जेजरी ताम्रपटाद्वारे सिद्ध होते .^{२२}

महाराष्ट्राच्या राजकीय स्थित्यंतरात यादवांचा खालोखाल शिलाहार घराण्याचे महत्त्व आहे . या घराण्याचा सातारा जिल्ह्याशी संबंध आला आहे . तो द्वितीय जतिन

याच्या कारकिर्दीपासून हा स्वबळावर स्वतंत्र राजा झाला . यांनी सिंधवंशीय राजाचा पराभव करून कराड येथे आपली राजधानी स्थापन केली होती .^{२३} देवगिरीच्या यादवांचे पूर्वज हे राष्ट्रकूट सम्राटांचे आणि कल्याणी चालुक्यांचे मांडलिक म्हणून राज्य केले . पुढे स्वपराक्रमाच्या जोरावर यादव वंशाला सम्राट पदवी प्राप्त झाली आणि राजधानी देवगिरी येथे गेली . कुतुबुद्दीन मुबारक शहाने यादवांचा पाडाव करून यादव राज्य नष्ट केले .^{२४}

अशा प्रकारे प्राचीन काळातील सातारा महाराष्ट्राप्रमाणेच आपले ऐतिहासिक स्थान टिकवून होता हे स्पष्ट होते .

१.४ मध्ययुगीन काळातील सातारा

१.४.१ शिवाजी महाराजांच्या पूर्वीचा काळ

भारतावर परकीयांनी व मुस्लिमांनी सतत स्वा-या केल्या . मुस्लिम सत्तांनी उत्तर भारतावर इ.स. १५२७ मध्ये वर्चस्व निर्माण केले होते . परंतु दक्षिण भारतावर एकछत्री अंमल निर्माण करता आला नाही . बहामनी सत्ता १५० वर्षे दक्षिण भारतातील सार्वभौम सत्ता होती . गुलबर्गा हे त्यांच्या राजधानीचे ठिकाण साता-याच्या पूर्वेस २९० कि.मी. होते . नंतर त्यांची राजधानी विदरला १६० कि.मी. पूर्वेकडे स्थलांतरीत झाली . विदरला 'अहमदाबाद-विदर' असे कागदोपत्री असे संबोधले जात होते .^{२५} महमुद गवानच्या मृत्यूनंतर एकसंघ बहामनी साम्राज्याचे विभाजन झाले . परस्परातील हेवेदाव्यामुळे या पाच शाहया मुघल आक्रमणाच्या बळी ठरल्या . साता-याच्या दृष्टीकोनातून विचार केल्यास विजापूरच्या आदिलशाहीमुळे साता-याचे महत्त्व वाढले . युसूफ आदिलखानाने युसूफ आदिलशहा हे नाव धारण केले होते . विजापूरच्या आदिलशहाच्या काळात दर्याखान, फल-उल-मुल्क, मल्लूखान यांच्या नेमणुका करून त्यांना याच प्रांतात जहागि-या दिल्या होत्या .^{२६}

युसूफ आदिलशहाने इ.स.१४८९ मध्ये आपली स्वतंत्र राज्य घोषित करून विजापूर येथून कारभार सुरू केला . पुढे अल्पावधीतच त्याने या परिसरातील किल्ले जिंकून भिमा नदीच्या खो-यापासून ते विजापूरच्या प्रदेशापर्यंत आपले वर्चस्व निर्माण केले . आदिलशाही घराण्यात ९ राजे होऊन गेले . त्यांनी १४८९ पासून १६८६ पर्यंत जवळजवळ २०० वर्षे राज्य केले . छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या उदयापर्यंत आदिलशाहीचे सातारा भागावर वर्चस्व होते . सातारा-याच्या परिसरावर वर्चस्व प्रस्थापित केल्यावर आपण उत्तरेकडील मोगल, दक्षिणेकडील विजापूरकर आणि कोकणातील सिद्दींशी उत्तम लढत देऊ शकतो असा आत्मविश्वास बाळगून शिवाजी महाराजांनी सर्व राजकीय डावपेचांचा प्रारंभ साता-यापासूनच केला . सातारा भागातील वाई-महाबळेश्वरच्या दुर्गम पट्ट्याने शिवाजी महाराजांना आकर्षित करून घेतले . या बळावरच शिवाजी महाराजांनी मराठा साम्राज्य स्थापन केले . साता-याच्या दृष्टीकोनातून विचार केल्यास छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या राजकीय हालचाली सुरू होईपर्यंत आदिलशाहाच्या वर्चस्वाला आव्हान दिल्याचे दिसून येत नाही .^{२७}

इब्राहिमशहा सन १५३४ मध्ये विजापूरच्या सत्तेवर आला . त्यावेळी निजामशहाचा सरसेनापती सैफ-ऐन-उल-मुल्क याने बंड केले व तो इब्राहिमशहाच्या छत्राखाली आला . इब्राहिमशहाने त्याला सातारा परिसरात मोठी जहागिर दिली व पुढे अहमदनगरच्या संघर्षात मदत करण्याचे आवाहन केले . इब्राहिमशहाला त्याच्या निष्ठेबद्दल शंका वाटत होती . तेव्हा सैफ-ऐन-उल-मुल्क पूर्व परवानगी न घेता आपल्या जहागिरीकडे निघून गेला व इब्राहिमशहाशी संघर्षाची तयारी सुरू केली .

इब्राहिमशहाने सैफ-ऐन-उल-मुल्कचा पाडाव करण्यासाठी स्वतःच्या नेतृत्वाखाली ५००० निवडक घोडदळ व ३००० उत्कृष्ट पायदळ आणि तोफखाना घेऊन त्याच्यावर हल्ला केला .परपस्परांचे सैन्य माण नदीच्या तीरावर दाखल झाले .वास्तविक

वादशाही फौजेने हल्ला करायला हवा होता परंतु तो न केल्याने इब्राहिमशहाचा पराभव झाला. तेव्हा इब्राहिमशहा विजापूरच्या दिशेने पळून गेला. त्याचा सैफ-ऐन-उल-मुल्कने पाठलाग केला. त्यातच इब्राहिमशहाचा शेवट झाला. त्याच्या या उठावामुळे सर्व सातारा प्रदेश ढवळून निघाला. ^{२८}

इब्राहिमशहाच्यानंतर अलिअदिलशहा इ.स.१५५८ मध्ये सत्तेवर आला. त्याची राणी चांदबिबी ही अहमदनगरची राजकन्या होती. अलिअदिलशहाच्या मृत्यूनंतर इब्राहिमशहा दुसरा इ.स.१५८० मध्ये सत्तेवर आला. तो अल्पवयीन असल्याने त्याच्या पालकत्वाची जबाबदारी चांदबिबीवर आली. त्यावेळी दरबारात कटकारस्थाने सुरू झाली होती. त्यावेळी कराडचा जहागीरदार कामीलखान याचा चांदबिबीने बंदोबस्त केला. पुढे चांदबिबीवर फंदफितुरीचे आरोप ठेवून दरबारी मंडळींनी साताराच्या किल्ल्यावर जून १५८० मध्ये बंदिस्त ठेवले. अशा प्रकारे एक शाही तुरूंग म्हणून विजापूरच्या अदिलशाही कालखंडात साताराच्या किल्ल्याचे महत्व असल्याचे स्पष्ट होते. पुढे चांदबिबीची साताराच्या किल्ल्यातून सुटका करण्यात आली. ^{२९}

१.४.२ छत्रपती शिवाजी महाराज

१७ व्या शतकात महाराष्ट्रामध्ये मराठी सत्तेचा उदय झाला. छ.शिवाजी महाराजांनी विजापूरची आदिलशाही, उत्तरेतील मुघल, गोव्यातील पोर्तुगीज, कोकणातील सिददी व इंगज यांच्याशी संघर्ष करून मराठ्यांचे स्वतंत्र आणि सार्वभौम राज्य निर्माण केले. साता-याचा परिसर शिवाजी महाराज व त्यांच्या वंशजांच्या कर्तबगारीशी निगडित आहे.

या काळात आदिलशाहीच्या सेवेमध्ये असणारी सातारा भागातील प्रमुख घराणी म्हणजे सातारच्या वायव्येस असलेल्या जावळीचे चंद्रराव मोरे, साता-याच्या ईशान्येस

असलेल्या फलटणचे रावनाईक निंबाळकर, साता-याच्या पूर्वेकडील मलवडीचे झुंजारराव घाटगे व म्हसवडचे माने इत्यादी होते. ते सरदार स्वतःचा फौजफाटा बाळगत व आवश्यकतेनुसार युद्धात भाग घेत असत. हे सर्वजण आपल्या जहागिरीचा सांभाळ करत असत.^{३०}

मालोजीराजे भोसले यांचे पुत्र शहाजीराजे भोसले हे निजामशाहीतील मातब्बर सरदार होते. त्यांनी निजामशाही इ.स.१६३६ पर्यंत सांभाळली. नंतर ते आदिलशहाचे सरदार बनले. तेंव्हा आदिलशहाने त्यांना पुणे, सुपे, चाकण व इंदापूर येथील जहागिरी दिली. तसेच कराड तालुक्यातील मसूर या गावासह बावीस खेड्यांची देशमुखी दिली होती.^{३१}

छत्रपती शिवाजीराजांनी आपल्या वडिलांना मिळालेल्या पुणे जहागिरीत लाल महाल हा वाडा बांधला व १२ मावळ प्रांत जिंकून त्या जहागिरीचा हळूहळू विस्तार केला. तेंव्हा वाई प्रांत हा पुणे परगण्यास लागूनच होता. मात्र तो आदिलशहाच्या राज्याचा भाग होता. शिवाजी राजांच्या वाढत्या हालचालींना पायबंद घालण्यासाठी आदिलशहाने वाई प्रांताचा सुभेदारीवर अफझलग्रानाची १६४९ मध्ये नियुक्ती केली. सातारच्या वायव्येस असलेला जावळीचा मुलूख लष्करीदृष्ट्या अत्यंत महत्त्वाचा होता. तो भाग दुर्गम असल्याने आपणाकडे असावा असे शिवाजीराजांना वाटत होते. त्याच वेळी तेथील चंद्रराव दौलतराव निपुत्रिक असून तो मरण पावल्यानंतर त्याच्या विधवा पत्नीने शिवाजीराजांच्या मदतीने 'यशवंतरावास' दत्तक घेऊन त्यास 'चंद्रराव' बनविले. हाच यशवंतराव शिवाजी राजांच्या विरुद्ध आदिलशहाच्या मदतीने वाईट कृत्ये करू लागला. तेव्हा त्याचा बंदोबस्त करून शिवाजीराजांनी तो प्रांत आपल्या स्वराज्याशी जोडला. अशा प्रकारे सातारचा मोठा (प्रदेश) भाग शिवाजीराजांच्या अंमलाखाली आला. त्यामुळे शिवाजीराजांनी तेथे संरक्षणाच्या दृष्टीने 'प्रतापगड' किल्ला बांधला व रायगड किल्ल्याची डागडुजी केली.^{३२}

शिवाजी महाराजांनी आदिलशहाच्या ताब्यातील माहुली, प्रबळगड, तळे, घोसाळ व तिकोणा हे कोकणातील किल्ले जिंकले. घाटातील कांगोरी, लोहगड, राजमाची इत्यादी किल्लेही शिवाजी महाराजांच्या ताब्यात आले. पुढे शिवाजी महाराजांनी उत्तर कोकणात आपले प्रभुत्व प्रस्थापित केले. त्यामुळे आदिलशाहीशी उघड शत्रूत्व निर्माण झाले. तेव्हा शिवाजी महाराजांचा बंदोबस्त करण्यासाठी आदिलशाही दरबाराने आक्रमक पवित्रा घेतला. शिवाजी महाराजांच्या वाढत्या हालचालींना प्रतिबंध करण्यासाठी व त्यांचा पाडाव करण्यासाठी विजापूर दरबाराने सरदार अफजलखान यास पाठविण्याचे ठरविले.

अफजलखान मे, १६५९ मध्ये बारा हजार घोडदळ व पायदळ तसेच तोफा घेऊन पंढरपूर, माणकेश्वर, शंभूमहादेव, मलवडीमार्गे तो वाईस आला. त्यावेळी शिवाजीमहाराज राजगडाहून प्रतापगडावर आले होते. खान वाईस आला असता त्याने शिवाजी महाराजांच्या सर्व प्रदेशावर आक्रमण करण्यास सुरुवात केली होती. तेव्हा शिवाजी राजांनी खानाशी उघड्या मैदानावर लढाई करण्याचे टाळले. खानाने ही शिवाजीराजांशी प्रत्यक्ष भेट घ्यावी असे खानास वाटत होते. परंतु या गोष्टीस शिवाजीराजे तयार होईनात. पुढे कृष्णाजी भास्कर व पंताजी गोपीनाथ या वकिलांनी खानाने प्रतापगडाच्या पायथ्याशी शिवाजी राजांशी भेट घ्यावी असे स्पष्ट केले. त्यावेळी खान या गोष्टीस तयार झाला. अशा प्रकारे शिवाजीराजे व अफजलखान यांच्यात प्रतापगडाच्या पायथ्याशी भेट घेवून शिवाजीराजांनी खानास ठार केले. तेव्हा खानाच्या सैन्याचा पाठलाग करित शिवाजीराजांनी आदिलशहाच्या ताब्यातील पन्हाळयापर्यंतचा प्रदेश जिंकला.^{३३}

छत्रपती शिवाजीराजे पन्हाळयाच्या किल्ल्यात सिद्दी जौहरच्या वेढ्यात सापडले होते. त्यावेळी शाहिस्तेखानाने पुण्याबरोबरच सातारचाही काही प्रदेशावर लुटालूट व जाळपोळीचे सत्र सुरू केले होते. मिर्झा राजा जयसिंग व शिवाजीराजे यांच्यात जो पुरंदरचा तह झाला, त्यामध्ये शिवाजीराजांचे सातारा जिल्हयातील काही किल्ले मुघलांनी घेतले. पुढे

आग-याहून सुटका केल्यानंतर शिवाजी राजांनी ते गेलेले किल्ले पुन्हा मिळविले . या किल्ल्यामध्ये साताराचा किल्ला, परळीचा किल्ला, चंदन वंदन, पांडवगड, नांदगिरी, केंजळगड व ताथवडा इत्यादी किल्ले होते . इ.स.१६७४ मध्ये शिवाजी महाराजांचा राज्याभिषेक झाला . त्यामुळे शिवाजी राजे ख-या अर्थाने मराठ्यांचे छत्रपती झाले . तेंव्हा वाईचा प्रांतही त्यांच्याच ताब्यात आला . इ.स.१६७६ मध्ये शिवाजीराजे आजारी पडले असता त्यांनी काही काळ साता-याचा किल्ल्यावर आश्रय घेतला होता . त्यावेळी सातारा विभागातील खटाव प्रांतावर आदिलशाहच्या स्वा-या होत होत्या . शिवाजीराजांनी त्या स्वा-यांचा प्रतिकार करून आदिलशाहीवर दहशत बसविली होती . छत्रपती शिवाजी महाराजांचे ३ एप्रिल, १६८० रोजी रायगडावर निधन झाले .^{३४} परंतु शिवाजी महाराजांचे वर्चस्व या भागावर अनेक वर्षे होते .

१.४.३ ऐतिहासिक पार्श्वभूमी

छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या मृत्यूनंतर संभाजी राजे मराठ्यांचे छत्रपती झाले . मराठ्यांचे स्वराज्य नष्ट करण्याच्या हेतूने मुघल बादशाहा औरंगजेब स्वतः दक्षिणेत आला . औरंगजेबाने सन १६८६ मध्ये आदिलशाही नष्ट केली . मराठ्यांचा पराभव करण्याचा दृष्टीने प्रयत्न करू लागला . त्याचवेळी आदिलशाहाचा सरदार सर्जाखान हा आदिलशाही नष्ट झाल्याने मुघलांना जाऊन मिळाला . बादशाहाने त्यास संभाजीचा मुलूख जिंकण्यास पाठविले . सर्जाखान वाई प्रांतावर चालून आला . पुढे वाई येथे मराठ्यांचा सेनापती हंबीरराव मोहिते व सर्जाखान यांच्यात लढाई झाली . या लढाईत हंबीरराव मोहिते १६८८ मध्ये ठार झाला . पुढे १६८९ मध्ये संभाजीराजांना बादशाहाने कैद केले . त्यावेळी सातारा, परळी, लिंग, चंदनवंदन, कराड, माजगाव, मसूर इत्यादी प्रदेश मराठ्यांच्या ताब्यात होता .

संभाजी राजांच्या वधानंतर एका वर्षात स्वराज्यातील महत्त्वाचे किल्ले मुघलांनी जिंकून घेतले . त्यामध्ये सातारा, चंदनवंदन किल्ल्यांचा समावेश होता . पुढे रामचंद्रपंत व शंकराजी नारायण, संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव यांनी सर्जाखानाचा पराभव करून इ .स .१६९० मध्ये मावळ प्रांतातील किल्ले परत जिंकून घेतले .^{३५}

एप्रिल, १६९० मध्ये औरंगजेवाने सर्जाखानास सातारा किल्ला हस्तगत करण्याची कामगिरी सांगितली . तो साता-याकडे येत असताना रामचंद्रपंत व शंकराजी नारायण, संताजी घोरपडे व धनाजी जाधव त्याच्यावर चालून गेले व त्याचा पराभव केला . अशा प्रकारे वाई, प्रतापगड, तोरणा व रोहिडा हे किल्ले मराठ्यांनी परत जिंकून घेतले . जुलै, १६९० बादशहाने झुल्फीकारखानास सातारा जिंकण्यासाठी पाठविले . तो खटाव येथे पोहचला असता संताजी घोरपडेनी त्याच्यावर हल्ला केला . यावेळी धनाजी जाधव व शंकराजी नारायण यांनीही झुल्फीकारखानावर हल्ला केला व त्याला पळवून लावले .^{३६}

राजाराम महाराजांच्या मृत्यूनंतर महाराणी ताराबाई यांच्या नेतृत्वाखाली मराठ्यांचा स्वातंत्र्यलढा चालू झाला . त्यावेळी मुघलांनी साता-याच्या किल्ल्याला वेढा दिला . मुघल बादशहाची छावणी करंजी गावाजवळ होती व किल्ल्यांच्या पश्चिम बाजूला आज्ञमशहाची छावणी होती . मराठ्यांनी किल्ल्यावरून मुघलांना विरोध केला होता . बादशहाची सैन्याची रसद तोडण्याचे कामही मराठ्यांना केले . एवढेच नव्हे तर किल्ल्याच्या सभोवतालचा प्रदेश जाळून टाकला होता . २७ डिसेंबर रोजी हणमंत निंबाळकरने ४ मैल अंतरावर जाऊन इखलासखान व त्याच्या पुत्रास ठार केले . पुढे रहिमतपूरजवळ १० जानेवारी, १७०० रोजी मराठे व झुल्फीकारखान यांच्यात लढाई होऊन उभय पक्षाकडील मोठ्या प्रमाणात हानी झाली . मुघलांनी सातारच्या किल्ल्याची मोठ्या प्रमाणात हानी केली . किल्ल्याच्या तटावर सुरंग लावून किल्ल्याला भगदाड पाडले . शेवटी औरंगजेवाने वाटाघाटी करून तो किल्ला मराठ्यांकडून जिंकून घेतला .^{३७}

शाहजादा आज्जम याने केलेल्या वाटाघाटीमुळे किल्ला मुघलांच्या ताब्यात आला . म्हणून औरंगजेवाने या किल्ल्याचे नाव 'आझमतारा' असे ठेवले . २२ एप्रिल, १७०० रोजी औरंगजेवाने सातारा किल्ल्यात प्रवेश केला . पुढे छत्रसाल राठोड याची किल्लेदार म्हणून नियुक्ती केली .

साताराचा किल्ला जिंकल्यानंतर औरंगजेवाने त्यादिवशी सज्जनगड (परळी) किल्ला जिंकण्यासाठी फत्तेउल्लाखान यांना पाठविले . औरंगजेब ३० मार्च, १७०० रोजी परळीत पोहचला . पुढे मराठ्यांनीही त्यांना जोरदार प्रतिकार केला . शेवटी परळी किल्ल्याच्या किल्लेदाराने १० जून, १७०० रोजी या किल्ल्याचे नाव 'नवरसतारा' असे ठेवले .^{३९}

तेथून औरंगजेवाने भूषणगड जिंकून घेतला . 'ख्रवासपूर' येथे त्याने छावणी टाकली व तेथून पन्हाळा व विशाळगड जिंकण्यासाठी प्रयत्न करू लागला . औरंगजेवाने ख्रवासपूराहून नोव्हेंबर १७०१ मध्ये वर्धनगड, नांदगिरी, चंदनवंदन हे सातारा जिल्ह्यातील किल्ले जिंकून घेतले . त्यावेळी मराठ्यांचे नेतृत्व महाराणी ताराबाई करत होत्या . त्यांनी आपले धोरण असे ठरविले होते की, मराठ्यांनी मुघलाविरुद्ध जास्त नुकसान होऊ न देता किल्ला लढवायचा व द्रव्य घेऊन किल्ला मुघलांचा स्वाधीन करायचा . मुघलांची पाठ वळताच किल्ल्या पुन्हा जिंकून घेणे . अशा प्रकारे महाराणी ताराबाईने औरंगजेब बादशहाने जिंकलेले मराठ्यांचे किल्ले सिंहगड, पुरंदर, पन्हाळा, सातारा, परळी हे महत्त्वाचे किल्ले जिंकून घेतले .^{४०}

२० फेब्रुवारी, १७०७ रोजी औरंगजेब बादशहाचा मृत्यू झाला .

औरंगजेब बादशहाच्या मृत्यूनंतर शहाआलम व आझमशहा या दोन मुलांमध्ये बादशहा होण्यासाठी संघर्ष घडून आला . आझमशहाने झुल्फीकारखानाच्या सल्ल्यावरून

संभाजी पुत्र शाहू याची मे, १७०७ रोजी कैदेतून मुक्तता केली . याचे कारण ताराबाई व शाहू यांच्यात वारसा प्रश्नावरून दोन पक्ष तयार होतील व या दोन पक्षामध्ये संघर्ष होऊन यादवी युद्ध होईल व मराठ्यांची शक्ती त्यातच खर्च होऊन मराठी सत्ता कमकुवत वनेल ही अटकळ झुल्फीकारखानाची होती . शाहूची सुटका केली मात्र येसूबाईस कैदेतच ठेवले . शाहूची सुटका झाल्यानंतर शिवाजी राजांनी स्थापन केलेल्या राज्याचे विभाजन होऊन त्याचे दोन स्वतंत्र भाग पडले . पन्हाळयात महाराणी ताराबाईने स्वतंत्र सत्ता स्थापन केली . पुढे ते कोल्हापूरचे राज्य म्हणून प्रसिध्द झाले . सातारा येथे शाहूने स्थापन केलेले राज्य प्रसिध्द झाले .

छत्रपती शाहू दक्षिणेकडे येत असताना रस्त्यातच त्यांना ताराबाईच्या पक्षातील पारसोजी भोसले, नेमाजी शिंदे, हणमंतराव निंबाळकर, चिमणाजी जेधे, यासारखे मातब्बर सरदार शाहूला येऊन मिळाले . या सुमारास सातारा हे मराठ्यांचे राष्ट्रीय केंद्र होते . येथूनच महाराणी ताराबाई राज्यकारभार पाहत होत्या . १२ ऑक्टोबर, १७०७ रोजी ताराबाई शाहू यांच्यात खेडची लढाई होऊन त्यात शाहूचा विजय झाला . त्यावेळी शाहूला ताराबाईच्या पक्षातील सेनापती धनाजी जाधव, खंडो बल्लाळ चिटणीस, बाळाजी विश्वनाथ व बहिरोपंत पिंगळे हे सेनानी मिळाले होते .^{४१}

शाहू साता-याच्या दिशेने येऊन मार्गावरील चंदनवंदनसारखे किल्ले त्याने जिंकून घेतले . शाहू साता-याकडे येताच ताराबाईने साता-याच्या रक्षणाची जबाबदारी परशूरामपंत प्रतिनिधीकडे सोपविली . सातारचा किल्ल्याचा किल्लेदार म्हणून शेख मिरा यांच्याकडे किल्ल्याची जबाबदारी सोपविली व ताराबाईने पन्हाळयाकडे मार्गाक्रमण केले व पन्हाळयाचा आश्रय घेतला . शाहू साता-यात आल्यानंतर त्याचे सामर्थ्य पाहून मराठा सरदारांनी शाहूची वाजू घेतली . शाहूने १२ जानेवारी, १७०८ मध्ये स्वतःचा राज्याभिषेक केला .^{४२} तेथे अष्टप्रधान मंडळ घोषित केले . राज्याभिषेक झाल्यानंतर शाहूपुढे अनेक समस्या होत्या .

त्यामध्ये अंतर्गत शत्रू म्हणजे महाराणी ताराबाई यांचा अजून पूर्ण पराभव झाला नव्हता . दुसरी अडचण म्हणजे स्वराज्याचा खजिना रिकामा झालेला होता . तो भरून काढणे आवश्यक होते . याशिवाय अजून काही बलाढ्य सरदार ताराबाईच्या दरबारात होते . त्यांना आपल्या बाजूला आणावयाचे होते .

इ.स.१७०९ मध्ये मुघल बादशहा बहादुरशहा दक्षिणेत आला होता . त्यावेळी शाहू व ताराबाई यांनी बादशहाकडे आपले प्रतिनिधी पाठवून आपला पक्ष खरा आहे . हे दाखवून दक्षिणेतील सहा मुघल सुभ्यातून चौथाई व सरदेशमुखी गोळा करण्यासाठी सनद द्यावी अशी मागणी केली . यावर दोन्ही पक्षांनी आपसात लढून तंट्या मिटवावा म्हणजे विजयी पक्षास सनदा देता येतील हे बादशाहाने जाहीर करून मराठ्यांना कमकुवत करण्याचा डाव रचला . इकडे ताराबाईने पन्हाळा येथे आपला पुत्र दुसरा शिवाजी यास १७१० मध्ये समारंभपूर्वक राज्याभिषेक करून गादीवर बसवले . त्यामुळे सेनापती चंद्रसेन जाधव, दमाजी थोरात, कृष्णराव खटावकर, उदाजी चव्हाण, रंभाजी निंबाळकर यासारख्या सरदारांनी शाहूविरुद्ध बंडाचा पवित्रा घेतला . अशा परिस्थितीत बाळाजी विश्वनाथाने सर्व समस्यातून मार्ग काढून शाहूचा पक्ष बळकट बनविला . कान्होजी आंग्रे, दमाजी थोरात, चंद्रसेन जाधव यासारख्या सरदारांचा बंदोबस्त करून त्यांचा विरोध मोडून काढला . या सर्व परिस्थितीत बहादुरशहाने नाकारलेल्या चौथाई व सरदेशमुखीच्या हक्कास मान्यता दिली . याचे कारण बाळाजी विश्वनाथाच्या सहकार्याने शाहूचा विजय झाला होता . त्यामुळे मराठी सरदारांनी मुघलांच्या मुलूखात शिरून चौथाई व सरदेशमुखीचा वसूलीस प्रारंभ केला . मार्च , १९११ मध्ये शाहूने वाईचे ठाणे हस्तगत केले .^{४३}

इ.स.१७१३ मध्ये झुल्फीकारखानाचा खुन करून दिल्ली दरबारात व सय्यद हुसेन अली या बंधूंनी आपले वर्चस्व निर्माण केले . त्यांनी चिनकिलीखान निजाम-उल-मुल्क यांची नेमणूक दक्षिणेच्या सुभ्यावर केली . मराठ्यांना दक्षिणेतील मुघल सुभ्यातून चौथाई

वसूल करू दयावयाची नाही असा निजामाचा प्रथमपासून निश्चय होता . त्याचबरोबर मराठा दरबारातील दुहीचाही फायदा घेण्याचे त्याने ठरवले . बाळाजी विश्वनाथाने निजामाच्या कारवायांना प्रत्युत्तर दिले . पुढे सय्यद बंधूंनी दिल्ली दरबारावर वर्चस्व मिळविले . त्याचे वर्चस्व कमी व्हावे या हेतूने बादशाहाने मराठ्यांची मदत मागितली . त्यावेळी खंडेराव दाभाडे याने मुघली मुलूखावर हल्ले केले . खंडेराव दाभाडे याने सय्यद हुसेन अलीचा सरदार झुल्फीकार बंगवर विजय मिळविला . एका वाजूने मराठ्यांचे हल्ले तर दुस-या वाजूने दरबारातील कारस्थाने यामुळे हुसेन अलीने शंकराजी मल्हार यांच्या मार्फत मराठ्यांशी बोलणी सुरू केली व दोघांत वाटाघाटी होवून सातारा परिसरातील वाई, भुईज या ठिकाणची खंडणी बाळाजीने वसूल केली .

हुसेन अलीबरोबर मराठ्यांनी केलेला तह मोघल बादशाहास आवडला नाही . त्याने सय्यद बंधूंबरोबर युद्धाची तयारी सुरू केली . त्यावेळी हुसेन अलीस मराठ्यांनी मदत करण्याचे ठरविले . या मराठा सरदारामध्ये बाळाजी विश्वनाथ, खंडो बल्लाळ, खंडेराव दाभाडे, राणोजी शिंदे, बाजीराव, संताजी भोसले, शेखमिरा इत्यादी होते . मराठ्यांच्या सहाय्याने सय्यद बंधूंनी फरूखशियर बादशाहाला पदच्युत करून रफीउददराज यास बादशाहा बनविले व त्याच्याकडून मराठ्यांना चौथाई, सरदेशमुखी व स्वराज्य या सनदांची प्राप्ती करून दिली . याशिवाय बादशाहाच्या कैदेत असलेले शाहूचे बंधू मदनसिंग व मातोश्री राणी येसूबाई यांची सुटका केली . अशा प्रकारे बाळाजी विश्वनाथ दिल्लीची स्वारी यशस्वी करून तो ०४ जुलै, १७१९ रोजी साता-यात पोहोचला .^{४४}

बाळाजी विश्वनाथ हा छत्रपती शाहूचा पहिला पेशवा होता . बाळाजी विश्वनाथ याचा सन १७२० मध्ये मृत्यू झाला . पुढे त्यानंतर शाहूने बाळाजीचा ज्येष्ठ पुत्र बाजीराव यास १७ एप्रिल, १७२० रोजी कराडजवळ मसूर या ठिकाणी पेशवाईची वस्त्रे दिली . त्याने आपल्या कारकीर्दीत निजामाचा बंदोबस्त केला . तसेच स्वराज्यातील अंतर्गत

शत्रू रावरंभा निंबाळकर व उदाजी चव्हाण यांचाही बंदोबस्त केला . २८ एप्रिल, १७४० मध्ये पहिल्या बाजीरावाचा मृत्यू झाला . त्यानंतर शाहूने पेशवाईचे वस्त्रे त्याच्या ज्येष्ठ पुत्रास बाळाजी बाजीराव यास सातारा येथे दिली . हा पेशवा बनल्यानंतर त्याने मराठ्यांच्या सत्तेचा विस्तार कर्नाटक, बंगाल, बिहार व ओरिसा या प्रांतामध्ये केला . पुढे सन १७४९ मध्ये शाहूचा मृत्यू झाला .

शाहू निपुत्रिक होते म्हणून महाराणी ताराबाईच्या आग्रहावरून त्याने दुस-या शिवाजीचा मुलगा रामराजा यास दत्तक घेतले व मराठ्यांचा छत्रपती म्हणून रामराजा कारभार पाहू लागला . रामराजा हा ताराबाईचा नातू असल्याने ताराबाईने सर्व सत्ता आपल्या हाती घेण्याचा प्रयत्न केला . पेशव्यांच्या मते ताराबाईने प्रत्यक्ष कारभारात हस्तक्षेप न करता फक्त सल्लागाराची भुमिका पत्करून निवृत्त जीवन जगावे . ताराबाईला पेशव्यांचा हस्तक्षेप व वर्चस्व नको होते . ताराबाईला वाटत होते की, रामराजाने आपल्या तंत्राने वागावे परंतु तिची ही अपेक्षा फोल ठरली . त्यामुळे तिने रामराजाच्या विरोधात कट रचण्यास सुरुवात केली . बाबूजी नाईक सचिव, उमाबाई दाभाडे, यमाजी शिवदेव आणि पेशव्यांच्या विरोधी असलेले काही सरदार आपल्या बाजूस वळवून एक नवा पक्ष ताराबाईने निर्माण केला . महाराणी ताराबाई मार्च, १७५० मध्ये सातारा सोडून सिंहगडास आल्या . हा प्रश्न मिटवण्यासाठी पेशव्यांनी ताराबाईना मेमध्ये पुण्यात आणले . त्याचप्रमाणे रघुजी भोसल्याच्या मदतीने राजारामासही पुण्यात आणले व सर्वांनी समजुत घालण्याचा प्रयत्न केला . परंतु ताराबाईला हे न पटल्याने प्रतिनिधी, यमाजी शिवदे व दमाजी गायकवाड यांच्या मदतीने तिने पेशव्यांशी विरोध चालूच ठेवला .

कराड हे प्रतिनिधींचे मुख्य ठिकाण होते . याशिवाय सांगोला व मंगळवेढा ही प्रतिनिधीकडील ठिकाणे पेशव्यांनी कब्ज्यात मागितली . यमाजीने जाऊन सांगोल्यावर युद्धप्रसंग करण्याची तयारी केली . त्याने पेशव्यांना कळवले की, प्रतिनिधी हे छत्रपतींचे

सेवक असून त्यांच्याच आज्ञेने हे प्रदेश पेशव्यास देता येतील . पेशव्यांचा हुकूम आपण मानणार नाही असे म्हटल्यावर लढाईचा प्रसंग निर्माण झाला . सांगोला येथे लढाई होऊन यमाजी शिवदेव शरण आला . मराठी राज्याची सत्ता साता-यात नसून पुण्यात आहे हे पटवण्यासाठी सर्वानी पेशव्यांच्या हुकूमतीत चालले पाहिजे . यासाठी पेशवा बाळाजी बाजीरावाने रामराजाबरोबर २५ सप्टेंबर, १७५० रोजी सांगोला येथे करार केला . पेशव्याने छत्रपतींच्या मागे दौलतीचा कारभार करावा व छत्रपतीस त्याच्या इतमामासाठी ५६ लाखाचा मुलूख तोडून द्यावा . या करारामुळे पेशवे कायदेशीरपणे सर्वसत्ताधीश बनले . पुढे छत्रपती नामधारी बनले . साता-याचे महत्त्व संपून पेशवे पुण्याहून कारभार करू लागले . रामराजे स्वयंशुशीने सर्वसत्ता पेशव्यांच्या स्वाधीन करून पेशव्यांच्या तंत्राने वागू लागले . व स्वराज्याचा सर्व कारभार पेशवे पाहू लागले . छत्रपती नामधारी बनले . पुढे रामराजानंतर सत्तेवर आलेला सातारचा छत्रपती दुसरा शाहूचा राज्याभिषेक ११ डिसेंबर, १७७८ रोजी झाला . त्यावेळी पुणे येथे वारभाई मंडळींचा वतीने नाना फडणविस व महादजी शिंदे हे दोघे राज्यकारभार पाहत होते . दुस-या शाहूला महत्त्व नव्हते . या काळात तर छत्रपतींचे महत्त्व फारच कमी झाले होते . दुस-या शाहूला तर साता-याच्या किल्ल्यात कैदी म्हणून जीवन जगावे लागले होते . ४ मे, १८०८ रोजी दुसरा शाहू मृत्यू पावला व सातारचा नवा छत्रपती म्हणून प्रतापसिंह उर्फ बुवासाहेब हे सत्तेवर आले .^{४५}

१.५ आधुनिक काळातील सातारा (१८१८ ते १९४७)

सातारा जिल्हयाच्या इतिहासातील आधुनिकतेचे पूर्व श्रीमंत छत्रपती प्रतापसिंह (१८०८ ते १८३९) राजे यांच्या काळापासून सुरू झाले . छत्रपती प्रतापसिंहाच्या काळात माऊंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन याने नोव्हेंबर, १८२६ मध्ये तर मुंबईचा गव्हर्नर जनरल अर्ल ऑफ क्लेअर याने ०६ ऑक्टोबर दाभाडे, १८६३ रोजी साता-यात येऊन प्रतापसिंह महाराजांची भेट घेतली .

महाराष्ट्रातील प्रसिध्द थंड हवेचे ठिकाण महाबळेश्वर गिरीस्थान म्हणून विकसित करण्याचे प्रारंभीचे श्रेय सातारचा प्रेसिडेंट कर्नल पी.लॉडविक यांच्याप्रमाणेच प्रतापसिंह राजांनादेखील द्यावे लागेल . प्रतापसिंह राजांनी स्वखर्चाने सातारा ते महाबळेश्वर असा रस्ता बांधून तो प्रतापगडापर्यंत वाढविला . हा रस्ता पुढे महाडपर्यंत वाढविल्यानंतर देशावरून कोकणाकडे एक चांगला रस्ता उपलब्ध झाला . महाबळेश्वर गिरीस्थानचा ताबा १८२९ मध्ये करारानुसार इंग्रजांकडे आला . त्याबदल्यात प्रतापगड किल्ला प्रतापसिंह महाराजांकडे देण्यात आला .

२५ सप्टेंबर, १८१९ च्या तहानुसार ब्रिटीशांचे सार्वभौमत्व मान्य करून छत्रपती प्रतापसिंहांना मराठा गादी प्राप्त झाली होती . त्यानुसार सातारा संस्थानात तासगाव सोडून १८८५ मध्ये अस्तित्वात असलेल्या सातारा जिल्हयातील सांगोला, माळशिरस व पंढरपूर उपविभाग आणि जवळच्या विजापूर जिल्हयाच्या काही भाग सातारा संस्थानात होता . परंतु छत्रपती प्रतापसिंह यांना सर्वाधिकार न देता इंग्रजांनी सातारला इंग्रज रेसिडेंट नियुक्त केला होता . त्यांच्या संमतीने छत्रपतींना कारभार चालावावा लागणार होता . या योजनेनुसार ग्रॅंट डफ हा साता-याचा रेसिडेंट म्हणून कार्यरत झाला . त्याला सहाय्यक म्हणून माऊंट स्टुअर्ट एल्फिस्टनच्या खास विश्वासातील बाळाजीपंत नातू याची नियुक्ती करण्यात आली . प्रतापसिंह महाराजांची ग्रॅंट डफ बरोबर सौहार्दपूर्ण संबंध होते .

ग्रॅंट डफच्या सल्ल्यानुसार प्रतापसिंह महाराजांनी सातारा संस्थानात अनेक सुधारणा केल्या . त्यामध्ये पाणीपुरवठा तलाव, सरळ व आखीव हमरस्ते, राजवाडा, रस्त्याच्या दुतर्फा वृक्षारोपण, दुकाने वसविली, मंदिरांचा जिर्णोध्दार इत्यादी सुधारणा केल्या आहेत .^{४६} छत्रपती प्रतापसिंहांनी पाठशाळा बांधून बहुजन समाजातील मुलांना तसेच मुलींना शिक्षणासाठी उत्तेजन दिले . मुंबई येथील डॉ .मिल्ल यांच्या मदतीने महाराजांनी दोन - तीन विद्वान मिशनरींना आणून पाठशाळेचा उपक्रम निर्धारपूर्वक राबविला . महाराजांनी जे काही

उपक्रम राबविले त्याला गॅट डफने मदत केली होती .लंडनच्या रॉयल एशियाटिक सोसायटीने सन १८२३ च्या सुमारास छत्रपती प्रतापसिंह महाराजांस सभासदत्व देऊन गौरव केला . पुढे इंग्रज गव्हर्नर राबर्ट गॅट (१८३५ ते ९जुलै १८३८) याने साताराचा रेसिडन्सी कर्नल ओव्हन्सची नियुक्ती केली . या नवीन रेसिडन्सीने प्रतापसिंह महाराजांच्या ऐतदेशीय शत्रूंना व इतर कटकारस्थानाच्या मार्गाने महाराजांना कोंडीत पकडले . पदच्युत करण्याचा कट रचला .त्यांना प्रतापसिंह महाराजांचा नातू बाळाजीपंत जाऊन मिळाला . त्याच्या स्वार्थी व साहसीपणाचा अतिशय चांगला उपयोग इंग्रजांनी केला . नातूचे सर्व हेतू व वाईट मार्ग माहित असूनही आपल्या मतलबासाठी इंग्रजांनी त्याचा स्वार्थी हेतूने उपयोग करून घेतला . नातूमुळे प्रतापसिंहांचा -हास झाला . पुण्यातील शनिवारवाड्यावर इंग्रजांचा युनियन जॅक स्वहस्ते फडकवणारा बाळाजीपंत नातू प्रतापसिंहांविरुद्ध गेला होता .^{४७} प्रतापसिंहास पदावरून दूर करण्यासाठी त्याचे बंधू आप्पासाहेब व नातू बाळाजीपंत यांनी इंग्रजांना साहय केले . त्यासाठी काही अटी प्रतापसिंहावर लादल्या त्या न मानल्याने प्रतापसिंहाचा भाऊ आप्पासाहेब भोसले याच्याशी ४ सप्टेंबर १८३९मध्ये तह करून गादीवर बसवले .^{४८}

छत्रपती प्रतापसिंह महाराजांना सत्तेवरून दूर करून त्यांचा छळ केल्यामुळे महाराष्ट्रातील तसेच देशातील संस्थानिकामध्ये असंतोष पसरला .सातारा जिल्हातही बंड सुरू झाले . कराडच्या कोळे गावचे धाराराव पोवार यांनी बंडाळीसाठी लोकांना संघटीत केले . खंडेराव सातवे यांनी १८४० मध्ये इंग्रजांच्या सेनादलात बंडखोरी पसरविण्याचा प्रयत्न केला होता . इस्लामपूरचे नरसिंह दत्तात्रय पेटकर या ब्राह्मण गृहस्थाने बंडाचे आयोजन केले होते . प्रतापसिंहांना लिंब या गावी मानहानीकारक अवस्थेत ठेवलेले असताना त्यांची भेट घेऊन पेटकरांनी बंडाळी आयोजित केली होती . पेटकरांनी पुणे, अहमदनगर, नाशिक व रायचूर जिल्हयामध्ये दौरे काढले . अरब जमादाराची मदत घेऊन १००० हून जास्त सैनिक जमविले . बदामीचा किल्ला जिंकून त्यावर पेटकरांनी साता-याच्या राजाचे निशाण

फडकवले . ब्रिटीशांनी त्यांना पकडून जन्मठेपेची शिक्षा दिली . लिंब गावचे राघो जनार्दन आपटे व सामानगडचे सुभाना निकम यांनीही १८४४ मध्ये पन्हाळगड परिसरात झुंज दिली . साता-याचा रेसिडेंट कर्नल ओव्हन्स याला बंडखोरांनी कासेगावला पकडून पन्हाळयावर दोन आठवडे कैद करून ठेवले होते .^{४९}

इ.स.१८५७ च्या उठावावेळी सातारा संस्थानाकडेही ब्रिटीशांचा पाहण्याचा हेतू स्वार्थी व शोषण करण्याचा होता . सातारा संस्थान खालसा करण्याच्या इंग्रजांच्या स्वार्थी कृतीने संस्थानिकांवर निष्ठा बाळगून असलेले सरदार घराणे व इतर लोकातही असंतोष पसरला होता . अशा वेळी रंगो बापूने उमाजी नाईकाच्या बंडाच्या वेळी एकत्र आलेल्या मावळे, रामोशी, कातकरी, कोळी व भंडारी यांना संघटित केले . सातारा, भोर, रत्नागिरी, वेळगाव, मावळ प्रांत, विजापूर व कोल्हापूर परिसरात गुप्त संघटना उभारली . आपली सत्ता स्थिर करण्याच्या उद्दिष्टाने इंग्रजांनी १८५० मध्ये नगरपालिका अधिनियम अंमलात आणला . ०१ ऑगस्ट, १८५३ रोजी सातारा व सप्टेंबर, १८५५ मध्ये कराड येथे म्युनिसिपालिटी स्थापन केल्या .^{५०}

सन १८५७ च्या उठावातील राज्यद्रोहाच्या कटाचे सूत्रधार रंगो बापूजी गुप्ते होते . त्यांनी या काळात मनुष्यबळ, द्रव्य व इतर मदत मिळविण्यासाठी सातारा जिल्हयाचा दौरा केला . त्यावेळी त्यांना सहकारी म्हणून सातारचे तात्या फडणवीस, कराडचे दौलत पवार, महाडचे केशव निळकंठ आपले सुपुत्र सिताराम गुप्ते, भोरचे शेते बंधू, जकातवाडीचे हरी देवरुख इत्यादींचा समावेश होता . या सर्वांनी ईस्ट इंडिया कंपनीविरुद्ध लढण्याचा आणि सातारा जिल्हा मुख्यालय जिंकून सरकारी खजिना लुटण्याचा या सर्वांचा कट होता . सरकारी कारागृहातील तीनशे कैद्यांना मुक्त करून त्यांना उठावात सामील करून घेण्याचा कट रचला होता . रंगो बापूने प्रतापसिंह महाराजांवर झालेल्या अन्यायाचा बदला घेण्यासाठी महाराजांच्यावर निष्ठा असणा-या लोकांना एकत्र करून दोन हजाराची सेना उभारली होती .

साता-याच्या मराठा गादीवर प्रतापसिंह महाराजांचा दत्तक मुलगा शाहू यास बसवून राज्य करणे हे अंतिम ध्येय होते . सातारा तुरुंगातील एक राजपूत पहारेकरी मानसिंग यांच्यावर २२ व्या पलटणीतील सैनिकांना फितूर करून दारूगोळा हस्तगत करण्याची कामगिरी सोपविण्यात आली . शिवाय दारूगोळा व तोफांचे गोळे तयार ठेवण्यात आले होते . हा सर्व कट व्यवस्थित रचला होता . तथापि सैन्यात फितूरी करणारा मानसिंग यास संशयावर पकडण्यात आले व तोफेच्या तोंडी दिले . त्यामुळे साता-याच्या जिल्हाधिका-याने ताबडतोब हालचालींना सुरुवात केली . त्यामुळे बंड अयशस्वी झाले . ^{५१}

सन १८५७ च्या उठावानंतर पुढील भारतीय स्वातंत्र्यलढयात सातारा जिल्हयाचे महत्त्वपूर्ण योगदान असलेले दिसून येते . त्यामध्ये कर्जनिवारण व राष्ट्रीय जागृती, राष्ट्रीय सभेची स्थापना झाल्यानंतर मवाळ व जहाल गटाच्या नेतृत्वाखाली भारतीय स्वातंत्र्य लढा लढला जाऊ लागला . लोकमान्य टिळकांनी सुरू केलेले गणेश उत्सव व शिव जयंती उत्सव यासही फार मोठया प्रमाणावर प्रतिसाद मिळाला . होमरूल चळवळ, सत्यशोधक चळवळ, असहकार चळवळ, सविनय कायदेभंग चळवळ, बिळाशीचे बंड, १९४२ चे चलेजाव आंदोलन व प्रतिसरकार यामध्ये सातारा जिल्हयाने महत्त्वपूर्ण योगदान दिले .

१ . ६ समारोप

सातारा हा प्राचीन काळापासून ते मध्ययुगीन कालखंडापर्यंत इतिहासाची परंपरा असलेला जिल्हा आहे . या परंपरेत कोणत्या काळात कोणत्या घराण्याची सत्ता होती . तसेच मध्ययुगीन इतिहास कालखंडामध्ये मराठ्याची राजधानी म्हणून साता-याने महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली . शिवाजीराजांनी जावळी जिंकल्यानंतर पुढे आपली राजधानी राजगडाहून रायगडला आणली . छत्रपती राजाराम महाराज, महाराणी ताराबाई, छत्रपती शाहू यांनी आपले सत्ताकेंद्र सातारा येथे स्थापन केले होते . रायगड मुघलांच्या ताब्यात गेल्याने ते

सातारा येथे आणले . शाहू महाराजांनंतर सत्तेवर आलेला रामराजा महाराजांच्या काळात साता-याचे महत्त्व कमी होऊन पुण्याला पेशव्यांच्यामुळे महत्त्व आले . तरीही सातारा येथूनच छत्रपती पेशव्यांना मार्गदर्शन करीत होते व पेशवाईची वस्त्रे साता-यातून दिली जात असत .

छत्रपती प्रतापसिंह महाराजांच्या काळात सातारा येथे इंग्रजांचा अंमल सुरू झाला . पुढे प्रतापसिंह महाराजांनी इंग्रज रेसिडेंसीच्या साहाय्याने सातारा येथे सुधारणा केल्या . सन १८५७ च्या बंडात सातारा जिल्ह्याने प्रतापसिंह महाराजावर झालेल्या अन्यायाचा बदला घेण्यासाठी बंडाचे निशाण उभारले . रंगो बापूजी यांनी बंडाचे नेतृत्व केले परंतु हे बंड अयशस्वी ठरले .

याशिवाय भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यात सातारा जिल्ह्याचे महत्त्वपूर्ण योगदान असलेले दिसून येते . राष्ट्रीय जागृती, लोकमान्य टिळकांनी सुरू केलेले उत्सव समाजमान्यता पावले होते . होमरूल चळवळ, कायदेभंग आंदोलन, बिळाशीचे बंड, १९४२ चे 'चलेजाव' आंदोलन आणि प्रतिसरकार या विविध चळवळीमध्ये सातारा जिल्हा आघाडीवर होता व आपले वर्चस्व त्याने निर्माण केले होते .

संदर्भ साधने

- १) सातारा जिल्हा गॅझेटियर, पान नं. २, ३
- २) सातारा जिल्हा जनगणना अहवाल २००१
- ३) सरदेसाई बी.एन., 'इतिहासलेखन परिचय', फडके प्रकाशन, सप्टे. २००६,
पान नं. १५२, १५३
- ४) गायकवाड आर.डी., सरदेसाई बी.एन., हनमाने ही.एन., 'इतिहासलेखन पध्दत
व ऐतिहासिक स्मारके यांचा अभ्यास', कोल्हापूर १९९८, पान नं. १२९
- ५) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, सातारा जिल्हा १९९९, पान नं. २९
- ६) कित्ता, पान नं. ३०
- ७) कित्ता, पान नं. ३३
- ८) कित्ता, पान नं. ३९
- ९) कित्ता, पान नं. ७९ ते ८३
- १०) मिराशी बा.वि., 'वाकाटक नृपती आणि त्यांचा काळ', नागपूर, १९५७, पान
नं. ४६
- ११) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, उपरोक्त पान नं. ७९ व ८०
- १२) मलिक एस.सी., 'स्टोन एज इंडस्ट्रीज ऑफ द बॉम्बे अँड सातारा डिस्ट्रिक्ट्स',
बडोदा, १९३६, पान नं. ३६

- १३) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, उपरोक्त पान नं. ८१
- १४) कित्ता, पान . नं. ८३
- १५) कित्ता, पान . नं. ८४
- १६) काळेल बबन शंकर, काळेल पिराजी लिंगप्पा यांच्या जवळील ताम्रपट हा सातारा जिल्हयामध्ये मान तालुक्यातील कुक्कुडवाडपासून पूर्वेला ९ कि.मी. वळई येथे आहे .
- १७) काळे विकास, लेख, 'मानपूरचे राष्ट्रकुट नृपती अविधेय यांचा वळई ताम्रपट' शिवाजी विद्यापीठ इतिहास परिषद, कोल्हापूर, अधिवेशन बारावे, २००७, कोल्हापूर, पान . नं. ८६
- १८) मिराशी बा.वि., 'एपिग्राफीया इंडिया', दिल्ली, खंड ३७, पान नं. ०९ ते २४
- १९) डॉ. गोखले शोभना, 'राष्ट्रकुट राजा अविधेय वळई याचा ताम्रपट' दैनिक सकाळ, ०१ फेब्रुवारी, २००२ पान नं. ०३
- २०) माने बाळासाहेब, लेख, 'राष्ट्रकुट राजा अविधेय वळई याचा ताम्रपट दान दिलेल्या गावाच्या चतुःसिमा की स्थाननिश्चिती', अखिल भारतीय इतिहास परिषद अधिवेशन ११ वे, २००३, चांदवड, जिल्हा नाशिक, पान .नं. ४
- २१) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, उपरोक्त पान नं. ८७
- २२) देव शां.भा., 'महाराष्ट्र व गोवे शिलालेख', ताम्रपटाची संदर्भ सूची, मुंबई १९८२ लेख क्र. ०७, ३१८, ६३१ व ६२६
- २३) पानसे मु.ग., 'यादवकालीन महाराष्ट्र', मुंबई १९६३, पान . नं. ४२

- २४) कित्ता, पान . नं . ८७
- २५) कुटे भ . ग . (अनु .) 'गुलशने इब्राहिनी', मुंबई १९८२, पान . नं . ५५८
- २६) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, उपरोक्त पान नं . ११७
- २७) कित्ता, पान . नं . ११९
- २८) शेरवानी एच . के . , जोशी पी . एम . (संपा .) 'हिस्ट्री ऑफ मिडिक्ल डेक्कन गुलशने इब्राहिनी', मुंबई, १९८२, पान . नं . ५५८
- २९) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, उपरोक्त पान नं . ११९
- ३०) कित्ता, पान . नं . १२८
- ३१) शिवकालीन पत्रसार संग्रह, पुणे १९३० पत्र क्र . ८८५
- ३२) मेहंदळे ग . भा . , 'श्री राजा छत्रपती', खंड ०१, भाग ०१, पुणे १९९६, पान . नं . ७७१, ७७२
- ३३) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, उपरोक्त पान नं . १३२, १३३
- ३४) सरदेसाई जी . एस . , 'न्यु हिस्ट्री ऑफ दि मराठा', खंड ०१, मुंबई १७७१, पान . नं . २७४, २७६
- ३५) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, उपरोक्त पान नं . १३९
- ३६) कित्ता, पान . नं . १४०
- ३७) पवार अप्पासाहेब . , 'मराठी सत्तेचा उदय', निराली प्रकाशन, कोल्हापूर २००१, पान . नं . १२७

- ३८) कुलकर्णी जी .टी ., 'दि मुघल - मराठा रिलेशन्स', ट्वेंटी फाईव्ह फेटफुल चिअर्स
(१६८२-१७०७) पुणे १९८३, पान नं . १७७
- ३९) कित्ता, पान . नं . १९३
- ४०) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, उपरोक्त पान नं . १४५
- ४१) राजवाडे वि .का ., 'मराठयांच्या इतिहासाची साधने', खंड १८, मुंबई १९१४, लेख
क्र . ४६, पान . नं . ५९
- ४२) सातारा जिल्हा गॅझेटियर, १९६७, पान नं . ३५
- ४३) सरदेसाई जी .एस ., 'मराठी रियासत', खंड ०३, मुंबई १९८८, पान . नं . १२२
- ४४) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, उपरोक्त पान नं . १५०, १५१
- ४५) कित्ता, पान . नं . १५९, १६०
- ४६) ठाकरे केशव सिताराम, 'प्रतापसिंह छत्रपती आणि रंगो बापूजी', १९४८, पान नं . ८०
- ४७) 'मराठी रियासत', खंड ०८, १९९२, पान . नं . ६२९-३६
- ४८) कित्ता, पान . नं . ६४३, ६४८
- ४९) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, उपरोक्त पान नं . १७०
- ५०) कित्ता, पान . नं . १७१
- ५१) माटे गो .रा ., 'असा घडला जिल्हा सातारा', माटे गो .रा . प्रकाशन, १९८८, पान .
नं . १२१, १२२
- ५२) मंत्री रमेश, 'सुंदर सातारा', अनुभव प्रकाशन, मुंबई, १९८६, पान नं . २६

प्रकरण - दुसरे

वस्तुसंग्रहालयाचा अर्थ, विकास व प्रकार

२.१ प्रस्तावना

वस्तुसंग्रहालय म्हणजे वस्तूंचा केलेला संग्रह होय. आजच्या गतिमान व स्पर्धात्मक जीवनात अर्थार्जनाच्या साधनाला फार मोठे महत्व प्राप्त झालेले आहे. त्यामुळे वस्तुसंग्रहालयावर केलेला खर्च हा अपव्यय आहे. परंतु व्यवहारवादी दृष्टीने विचार केल्यास वस्तुसंग्रहालयाचा विकास केला नाही तर समाजाचा एकांगी विकास होईल. नव्या युगात समाजामध्ये नवे नवे शोध लावून समाजाची प्रगती साधण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्याचप्रमाणे आजपर्यंत मानवाने निसर्गाशी किंवा मानवनिर्मित संकटाशी मुकाबला करून आपली प्रगती कशी साधली, हे पाहणेसुद्धा समाजाच्या हिताचे होईल. अशा प्रकारची माहिती जर मानवाला नसेल तर त्याच्या ठिकाणी आपल्या परंपरेविषयी प्रेम, आदर निर्माण होणार नाही.

वस्तुसंग्रहालय हे ठिकाण लौकीक अर्थाने प्रकटीकरणाचे ठिकाण आहे. वस्तुसंग्रहालयामधील व्यक्ती प्रकटीकरण व कृतीवर भर देत असते. याचा अर्थ वस्तुसंग्रहालय हे ठिकाण पाहण्याचे, तेथील वस्तूंचा आनंद उपभोगण्याचे व आपल्या ज्ञानामध्ये भर टाकण्याचे ठिकाण आहे. वस्तुसंग्रहालयामध्ये वस्तूंची मांडणी वेगवेगळ्या दृष्टीकोनामधून वस्तू कशा चांगल्या प्रकारे दिसतील याकडे लक्ष दिलेले असते. संग्रहालयामध्ये मांडावयाच्या वस्तू समाजाच्या ज्ञानामध्ये भर टाकण्याचे काम करतात. पण

त्याचबरोबर व्यक्तीचा, समाजाचा सौंदर्यविषयक दृष्टीकोन यांचेही मार्गदर्शन करतात . वस्तुसंग्रहामधील वस्तूंचे प्रकटीकरण, प्रदर्शन हे मानवाच्या दृष्टीने महत्वाचे असते . या वस्तू मांडण्याच्या प्रक्रियेशी पुरातत्वशास्त्र विविध कला, मानववंशशास्त्र व नवनवीन भौतिक शास्त्रे यांचा जवळचा संबंध असतो .

संग्रहालय ही एक केवळ वस्तू ठेवण्याची जागा नाही . संग्रहालयामध्ये वस्तू मिळविणे, त्या मांडणे, त्यामधून एक सूत्रता निर्माण करणे ही महत्वाची भूमिका असते . वस्तुसंग्रहालय हे ठिकाण संशोधन, शिक्षण, राष्ट्रीय उदात्तीकरण व सांस्कृतिक वारसा यांचा अभ्यास करणारे ठिकाण आहे, याची जाणीव ठेवणे गरजेचे आहे . याला अनुसरून या प्रकरणात आपण वस्तुसंग्रहालयाचा अर्थ, विकास व प्रकार तसेच महत्त्व जाणून घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे .

२ . २ वस्तुसंग्रहालय म्हणजे काय ?

जेथे वस्तूचा संग्रह केला जातो त्या वास्तूला वस्तुसंग्रहालय म्हणतात . संग्रहालय या शब्दाचा शब्दशः अर्थ संग्रह + आलय म्हणजे संग्रहाचे घर किंवा वस्तूचा संग्रह केलेले ठिकाण असा आहे . आपल्याला संग्रहालय हा शब्द 'museum' या इंग्रजी शब्दाने अभिप्रेत असा घ्यावयाचा आहे .^१

म्युझियम या शब्दाचा उगम muses (म्युझेस) या शब्दामध्ये आहे . म्युझेस ही ग्रीक पुराणातील साहित्याची देवता आहे . विशेषतः या देवतेचा काव्याशी संबंध मानलेला आहे . तथापि संगीत, नाट्य, कलात्मक वस्तू, बुद्धिमत्ता व शास्त्रीय ज्ञानाची कास या सर्वच बाबींशी म्युझेस या देवतेशी संबंध जोडतात . भारतीय संस्कृतीमध्ये सरस्वती देवीचे जे स्थान आहे, ते ग्रीक पुराणात म्युझेसचे आहे . ग्रीकांचा कल्पनेप्रमाणे वरील सर्व घटना अपोलो या देवतेच्या मार्गदर्शनाखाली घडत असतात असे मानले जाते . त्यावेळी अपोलाला

मसगेटस् म्युझेसचा नेता असे म्हणतात . अशी ही म्युझेस व अपोलो यांचे विविध कलामधील प्राविण्य ऑलिंपियस हेलिकॉन व पार्नासस येथील प्रदर्शनामधून दाखविले जात असत . ही कल्पना पुढे रोमन साहित्यामध्ये उमटली व त्यामधून असा प्रघात सुरू झाला की, कोणतीही साहित्य कृती किंवा कलात्मक निर्मिती यासाठी म्युझेस या देवतेचीच आराधना केली पाहिजे . ही ग्रीको-रोमन कलात्मक म्युझेस ही देवता प्रसिध्दीस पावली .^३

ग्रीको-रोमन परंपरेमध्ये असे मानले जाते की, म्युझेस ही ग्रीक पुराणातील झेऊस व मेनॅओसीन या देवतेचे अपत्य आहे . प्रो .सौ .बक्शी आणि द्विवेदी यांच्या मते अशा नऊ म्युझेस आहेत . म्युझ या शब्दाचा ऑक्सफर्ड 'The saurus' मधील अर्थ मूक प्रेरणा, दैवी प्रेरणा, सर्जनशील प्रभावांना उत्तेजन देणारी देवता असा आहे . अशा एकंदर 'नऊ' म्युझेस आहेत .

- १) कॅलोप (Caliope)= महाकाव्याची प्रेरणा .
- २) क्लिओ (Clio)= इतिहासाची प्रेरणा किंवा देवता .
- ३) इरॅटो (Erato)= गेय काव्य .
- ४) युटेरपो (Euterpe)= बासरी वादनाची देवता .
- ५) मेल पोमीन (Mel Pomene)= शोकांतिकेची देवता .
- ६) टर्पिसकोअर (Terpsichore)= नृत्य देवता .
- ७) पॉलिहिर्मोनिया (Polyhymnia)= मूक अभिनयाची देवता .
- ८) थॅलिया (Thalia)= हास्यरसाची देवता .

९) युरानिआ (Urania)= खगोलशास्त्राची देवता .

असा हा म्युझ नावाच्या देवतेचा संबंध विविध प्रकारांनी लोककला, नाटयकला, काव्य इत्यादींशी जोडलेला आहे . वस्तुसंग्रहालय म्हणजे आलय = ठेवण्याचे ठिकाण . यावरून वस्तू ठेवण्याच्या ठिकाणाला 'वस्तुसंग्रहालय' असे म्हणतात .^३

वस्तुसंग्रहालयाच्या एकंदर उगमाकडे पाहिले की, असे दिसून येते की, वस्तुसंग्रहालय हे शास्त्र आहे की कला आहे, या संदर्भात आपल्या असे लक्षात येते की, शास्त्रीय दृष्टीकोनातून केलेले अवलोकन, अनुभव व प्रयोग या तिन्हीही तत्वांच्या आधारे जे ज्ञान संग्रहित केले जाते, ज्ञानाच्या त्या विभागाला शास्त्र म्हणतात . हा निकष वस्तुसंग्रहालयास लागू होत असल्याने वस्तुसंग्रहालय हे शास्त्रच आहे . विद्वान व ज्येष्ठ व्यक्तींनी आपल्या अनुभवानुसार वस्तुसंग्रहालयाच्या व्याख्या पुढीलप्रमाणे केलेल्या आहेत .

१) श . म . केतकर

'मानवी जीवनाच्या भूत, वर्तमान व भविष्यकाळातील सर्व व्यवहारासंबंधी वस्तूंचे हेतूनिष्ठ शास्त्रीय संग्रहण करून त्यांचे तत्व व उद्देशानुसार जनतेच्या सर्व व विशिष्ट वर्गासाठी पध्दतशीर वर्गीकरण, प्रदर्शन व संरक्षण करून मनोरंजन, ज्ञान या साधनांनी मानवी प्रगतीच्या कडा रुंदावण्यास मदत करणारी संस्था म्हणजे संग्रहालय होय' .^४

२) प्रो . सौ . बक्शी व प्रो . व्दिवेदी

'वस्तुसंग्रहालय म्हणजे असा एक कायमस्वरूपी प्रस्थापित असणारा तसेच प्रशासनयुक्त विभाग की, ज्यामध्ये अनेक गोष्टींचा अंतर्भाव होतो . त्यात पुरातन वस्तूंचे जतन करणे, अभ्यास करणे, प्रोत्साहन व प्रेरणा देणे या सर्व गोष्टीबरोबर पुरातन वस्तू व अनेक ऐतिहासिक कलाकृती चित्ताकर्षकरित्या मांडून लोकांना, जनतेला पाहण्यासाठी

उपलब्ध करून देता येतात . तसेच सूचनात्मक कार्य उद्दिष्टाच्या साहाय्याने पूर्ण करता येते . त्यात सांस्कृतिक मूल्ये, कलात्मक दर्जा, ऐतिहासिक, शास्त्रीय तसेच तांत्रिक गोष्टींचे संकलन याबरोबर प्राणी व वनस्पतीचे वेगवेगळे नमुने व मत्स्यालय या गोष्टींचा समावेश होतो .^५

३) युनेस्कोने संग्रहालयाची व्याख्या पुढीलप्रमाणे

“सर्वसामान्याचे हित संरक्षणासाठी अभ्यासासाठी ज्या अनेक साधनांचा वापर केला जातो . विशेषतः जनतेच्या आनंदासाठी जी वास्तू असते त्याला वस्तुसंग्रहालय म्हणतात .” अशा वस्तुसंग्रहालयात सांस्कृतिक मुल्य, कलात्मक वस्तू ऐतिहासिक शास्त्रीय तांत्रिक बाबींचे प्रदर्शन केले जाते .

४) भारतीय संस्कृतिकोषात संग्रहालयाची व्याख्या

“नानाविध वस्तूंचा संग्रह जिथे व्यवस्थितपणे ठेवलेला असतो . अशा स्थानाला संग्रहालय किंवा वस्तुसंग्रहालय म्हणतात .”^६

५) मा .श्री .बाळासाहेब खेर यांची वस्तुसंग्रहालयाची व्याख्या

“पूर्वी वस्तुसंग्रहालय म्हणजे प्राचीन अवशेष राखून ठेवणारी व ज्यामध्ये विद्वान शास्त्रज्ञांनाच रस आहे व त्या वास्तूची मांडणी शास्त्रीय पध्दतीने झाली आहे, अशी वास्तू होती . परंतु आधुनिक वस्तुसंग्रहालय म्हणजे शिक्षण देणारी अशी एक संस्थाच आहे . वस्तुसंग्रहालय म्हणजे विद्यापीठच होय ज्याच्यामार्फत विद्यादानाचे कार्य केले जाते .”^७ अशा प्रकारे वरील व्याख्यावरून वस्तुसंग्रहालयाविषयी माहिती कळते .

२ . ३ वस्तुसंग्रहालयाचा विकास

वस्तुसंग्रहालय या प्रक्रियेमध्ये वस्तुसंग्रहालयाचा मालक, शासन, जनता हे तीन घटक महत्त्वाचे आहेत . ज्याप्रमाणे जीवनविषयक तत्वज्ञानात सातत्याने बदल घडून येत असतो . त्याप्रमाणे वस्तुसंग्रहालयाचे उल्लेख केलेले तीन घटक व हेतू यांच्या संबंधामध्ये सतत बदल घडून येतात . वस्तुसंग्रहालयाचा मुख्य हेतू शिक्षण हा आहे . वस्तुसंग्रहालय या संकल्पनेमध्ये सौंदर्यविषयक दृष्टिकोन हा महत्त्वाचा भाग आहे . यात एक मुद्दा महत्त्वाचा येतो तो म्हणजे भारतीय वस्तुसंग्रहालयाकडे केवळ वस्तूचे प्रदर्शन करणारी संस्था या दृष्टीने पाहतात . परंतु युरोपमध्ये फक्त प्रदर्शनावरोबर कागदपत्रांचे संरक्षण हा हेतू असतो . “वस्तुसंग्रहालय म्हणजे अशा सेवा पुरविणारे शासकीय, सार्वजनिक व ऐतिहासिक माहिती मिळविण्याचे ठिकाण की ज्याचा मुख्य उद्देश हा असतो की, ज्या वस्तू संशोधक व अभ्यासकासाठी अतिशय मौल्यवान, दुर्मिळ, अति महत्त्वाच्या व अपरिहार्य असतात अशा सर्व वस्तूंचा विनाश, विध्वंस व हरवण्यापासून जतन व संरक्षण करणे” हा होय .

वस्तुसंग्रहालयाने वस्तूचे विध्वंसापासून किंवा नाशापासून संरक्षण केले पाहिजे . अशा वस्तू मौल्यवान, दुर्मिळ, महत्त्वाच्या, संशोधनासाठी उपयुक्त असतात . त्यामुळे वस्तुसंग्रहालयाच्या प्रमुख हेतूमध्ये अशा बाबींचा समावेश होतो .^९

२ . ३ . १ ग्रीस व रोममध्ये उदय

वस्तुसंग्रहालयाचा उगम युरोपमध्ये झाला . ग्रीक भाषेत ‘museion’ (म्युझिऑन) हा शब्द ग्रीक पुराणातील म्युझेस या देवतेच्या संदर्भात पहिल्यांदा वापरण्यात आला . इ .स .पूर्वीच्या तिस-या शतकात अलेक्झांड्रीयामधील टॉलेमी राजाने आपल्या राजवाड्यात पहिल्यांदा वस्तुसंग्रहालय सुरू केले . या राजवाड्यातच अलेक्झांडर-द-ग्रेट

याचा ग्रंथसंग्रह ठेवण्यात आलेला होता . यावेळी प्रत्यक्षात कलावस्तू किंवा इतर मौल्यवान वस्तू वस्तुसंग्रहालयात ठेवण्यात आलेल्या नव्हत्या . या वस्तू राजवाड्याशी संबंधीत अशाच असत . परंतू इ.स.च्या दुस-या शतकात ग्रीक लेखक पॉसॉनियस याच्या माहितीनुसार अथेन्स शहरात एका मोठ्या दालनात काही पेंटिंग्ज सार्वजनिक प्रदर्शनासाठी ठेवलेल्या होत्या . ही सार्वजनिक वस्तुसंग्रहालयाची सुरुवात होती . पुढे रोमन लोकांनी ग्रीसवर हल्ला केला व ग्रीसमधील मौल्यवान शिल्पे पळवून नेली व ती रोममध्ये ठिकठिकाणी ठेवली . रोमन आक्रमणानंतरसुद्धा ग्रीकांची वस्तुसंग्रहालयाची परंपरा खंडित झाली नाही . हेलेनिक युगानंतर ख्रिश्चन युगाला सुरुवात झाली . त्यावेळीसुद्धा वस्तुसंग्रहालय म्हणजे स्फूर्ती निर्माण करणारे व ज्ञानार्जन करणारी वास्तू अशी संकल्पना होती, परंतू हळूहळू अंधकार युगाच्या सुरुवातीला ही संकल्पना मागे पडली . परिणामी ग्रीसमधील वस्तुसंग्रहालये मागे पडली .^{१०}

२ . ३ . २ मध्ययुगीन कालखंड

ख्रिश्चन चर्चेसनी या कालखंडात नवीन कल्पना रूढ केली . कलाकृतीद्वारा धार्मिक भावना जागृत होतात, त्यामुळे ज्ञान प्राप्त होते, प्रेरणा मिळते . हा अनुभव ख्रिश्चन धर्मगुरूंना आला . वस्तुसंग्रहालये जरी अस्तित्वात नसली तरी चर्चेमध्ये विविध धार्मिक प्रसंग, नितीसंबंधी चित्रे व कलाकुसर केलेली आढळतात . त्यामुळे धार्मिक भावनांना खतपाणी घालता आले . नंतरच्या काळात चर्चेमधील काचेच्या खिडक्या, तावदाने, भिंती यावर धार्मिक कथांचे चित्रण केलेले आढळते . यामध्ये धार्मिक प्रसंग रंगविलेले होते . यामध्ये एक गोष्ट साध्य झाली ती म्हणजे चर्च हे केवळ प्रार्थनेचे ठिकाण न राहता तेथे धार्मिक अथवा नितीमत्तेचे ज्ञान दृश्य स्वरूपात देण्याचे ठिकाण म्हणून मानले गेले . उदा . व्हेनिस येथील सेंट मार्क चर्चमध्ये तेथील भिंतीवर दगडांच्या शोभेवंत कामामध्ये नितीकथा चितारल्या आहेत . व जर्मनीतील हाल या चर्चमध्ये वॅडेनवर्गचा कार्डीनल अल्बर्ट याने ख्रिस्ती संताचे अवशेष, मृताचे अवशेष अनेक पेटा-यांमध्ये प्रदर्शित केले आहेत .

तसेच त्यांची मुद्रीत असलेली सूची ही प्रसिध्द केली आहे . आपल्याकडे रामदासाची कुबडी, महात्मा गांधीजींचा चष्मा अशा वस्तू जतन ठेवल्या आहेत .^{११}

२ . ३ . ३ रेनेझॉ पुनरुज्जीवनाचा कालखंड

१४व्या, १५ व्या व १६ व्या शतकात विद्येचे पुनरुज्जीवन झाले . १६व्या शतकात ‘maouseion’ ग्रीक संज्ञेचे या इटालियन संज्ञेचे ‘mouseo’ त रूपांतर झाले . या कालखंडात इटलीमधील राजेरजवाडे सरदार व श्रीमंत घराण्यांनी ज्ञानाच्या विविध शाखेमध्ये तसेच कलेमध्ये रस घेण्यास सुरुवात केली . त्यांनी आपल्या कोठीतून अनेक दुर्मिळ वस्तू बाहेर काढल्या, आणि आपल्या दिवाणघराच्यात, महालामध्ये व प्रासादामध्ये सर्वाना दिसतील अशा त-हेने मांडण्यास सुरुवात केली . अशा वस्तू हे त्या घराण्याचे भूषण म्हणून मानले जाऊ लागले . काही लोक प्रौढीही मिरवू लागले . या वस्तूंना ते अभ्यास खोलीमध्ये, लेखनाच्या टेबलावर ठेवीत . त्यांना ‘museo, studiolo, scrittojo’ आणि इतर नावांनी ते संबोधित असत . अर्थात या वस्तूमध्ये विविध परस्परविरोधी वस्तूचा संग्रह असे . त्यामध्ये भुसा भरलेले प्राणी असत, वनस्पतींचे नमुने असत तसेच कलावस्तू, पुराण अवशेष व इतर संग्रह करण्यालायक विलक्षण व अपूर्व वस्तू असत .

इटलीमधील ज्यांनी याप्रकारे आपल्याकडील वस्तूंचे प्रदर्शन मांडले, त्यामध्ये फ्लॉरेन्स येथील Medici , माटुंगा येथील Gonzaga, फरेरा येथील Este, अर्विनो व गविओ येथील Monte Feltro ही कुटुंबे आहेत . या सर्व ठिकाणी नंतरच्या कालखंडात वैशिष्ट्यपूर्ण वस्तुसंग्रहालये स्थापन करण्यात आली आहेत . अर्विनोच्या ड्युकने Studiolo येथील राजवाड्यातील भिंतीवर मोठमोठी चित्रे चितारली आहेत . अशी कलाकृतींची प्रातिनिधिक उदाहरणे आहेत .^{१२}

या कालखंडातील अनेक चित्रकृती किंवा वॉशिंग्टन येथील नॅशनल गॅलरी आणि न्युयॉर्क शहरातील मेट्रॉलिटन म्युझियम ऑफ आर्टमध्ये पहावयास मिळतात . अशा त-हेचे अपूर्व व दुर्मिळ museo वस्तूंचे संग्रह फ्रान्स, रोमन साम्राज्य, ऑस्ट्रिया, व्हिएन्ना, कोपेनहेगन तसेच इंग्लंड इत्यादी ठिकाणी स्थापन केले गेले .

यानंतरच्या कालखंडात म्युझियमवरोबर कलादालनाचा (आर्टगॅलरी) उगम झालेला आढळतो . इटलीमध्ये छोट्या कलावस्तू, ब्राँझमधील मूर्ती, पदके, नक्षीकामाच्या वस्तू, व्यक्तीचित्रे, नग्नमूर्ती व चित्रे असत . परंतू यामध्ये मोठमोठ्या पुराणकथांवर आधारित चित्रमालांचा संग्रह करता येत नव्हता, म्हणून अनेक राजेरजवाड्यांनी आपल्या प्रासादात चित्रकारांच्याकडून मोठमोठ्या भिंतींवर चित्रे रंगवून घेतली होती . त्यामध्ये आर्किटेक्ट वास्टीको सेटलिओ (१४७५-१५५४) हा पहिला मानला जाईल . अशा प्रकारे आर्ट गॅलरी ही संकल्पना विकसित झाली . त्याचे वास्तूरचनाशास्त्र विकसित पावले . Museo आणि Art Gallery हे सध्याच्या कालखंडातील वस्तुसंग्रहालयाचे दोन पूर्वज आहेत . सन १८०० च्या दरम्यान Museo आणि Art Gallery मधील वस्तू एकत्रितपणे प्रदर्शित करू लागले . त्यांना Museums असे म्हणू लागले .^{१३}

२ . ३ . ४ बरोक काल

२ . ३ . ४ . १ १६ वे व १७ वे शतक

लोकांनी वस्तूंचा संग्रह करण्यास सुरुवात केल्यानंतर त्या संग्रहाची शास्त्रशुद्धरित्या रचना करणे लोकांना आवश्यक वाटू लागले . सन १९६५ साली Samuel Van Quicchebery या बव्हेरिया मधील डॉक्टरने 'Inscriptions' या शब्दाने सुरुवात होणा-या लांब ग्रंथनामाचे एक पुस्तक लिहिले . कुचवर्गने पुस्तकामध्ये त्याने

वस्तुसंग्रहालयातील वस्तु त्याच विषयानुसार लावाव्यात असे प्रतिपादन केले. त्याची वर्गीकरण पद्धती नंतर शंभर वर्षे प्रचलित होती. या वर्गीकरण पद्धतीप्रमाणे John Tradescant याने आपल्या संग्रहालयातील विज्ञान वस्तूंचे वर्गीकरण आणि तालिकीकरण केले. हा संग्रह सध्या ऑक्सफर्ड येथील Ashmolean संग्रहालयात आहे.

Quiccheberg या नावाचा प्रसिध्द लेखक म्हणजे C.F. Neickelius होय. त्याने सन १७२७ मध्ये 'Museographic' हा ग्रंथ लिहीला. प्रदर्शन कसे मांडावे याविषयीचे पहिले हस्तपुस्तिका मानले जाते. हे वाङ्मय निर्माण झाल्यामुळे अनेक लोक या विषयाकडे आकृष्ट झाले. त्यांनी संग्रहाचा अभ्यास करण्यास सुरुवात केली. याचा परिणाम म्हणजे इंग्लंडमधील प्रसिध्द संग्राहक सर हेन्स स्लोन यांनी आपला ब्लूमसवरी येथील संग्रह राष्ट्राला देणगी म्हणून अर्पण केला. हे संग्रहालय सन १७५९ मध्ये पार्लमेंटचा कायदा होऊन लोकांना अभ्यासासाठी खुले केले गेले. हा संग्रह म्हणजे ब्रिटीश म्युझियमचा पायाभूत संग्रह होय. त्याआधी व्हॅटिकन सिटी (ख्रिस्ती धर्मगुरू पोप यांचे ठिकाण) येथील संग्रह लोकांना पाहण्यासाठी सन १७३९ खुला करण्यात आला. पुढे फ्रान्सच्या राजघराण्यातील वस्तू जनतेला दाखविण्यास सुरुवात झाली.

२.३.४.२ १८ वे आणि १९ वे शतक

फ्रेंच राज्यक्रांती सन १७८९ मध्ये झाली. त्यानंतर वस्तुसंग्रहालयाचे स्वरूप बदलले. प्रथमतः वस्तुसंग्रहालयाचे या शिक्षण देणा-या संस्था, त्यामधील संग्रह थोड्या लोकांना न दाखवता तो सर्वसामान्यांना पाहण्यासाठी आणि अभ्यासासाठी खुला करावा, ही दोन तत्वे मान्य झाली. अभ्यासकांना हा संग्रह उपलब्ध करून देण्यासाठी त्याची रचना, वर्गीकरण व मांडणी अधिक शास्त्रशुध्द रितीने करावयास हवी याची जाणीव निर्माण झाली.

त्यामध्ये विशेष प्राविण्य (specialisation) निर्माण झाले. फ्रेंच ज्ञानकोशकारांनी मानवी ज्ञानाचे शास्त्रशुद्ध वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न केला. हे ज्ञान सर्वांना उपलब्ध करून दिले, हे त्यादृष्टीने एक पुढचे पाऊल होते. त्यासाठी जुन्या कपाटातील वस्तू बाहेर काढून कलादालनात नेऊन ठेवण्यात आल्या. अशा तऱ्हेने कला वस्तुसंग्रहालये (आर्ट म्युझियम) अस्तित्वात आली. विज्ञानविषयक वस्तू एकत्र करून त्याची वनस्पतीशास्त्र, प्राणीशास्त्र (नॅचरल हिस्ट्री) वस्तुसंग्रहालये अस्तित्वात आली. ज्या साम्राज्यांच्या वसाहती होत्या. तेथे मानववंशशास्त्राचे संग्रह विकसित झाले. ब्रिटीश म्युझियममध्ये त्यांची स्वतंत्र शाखा निर्माण झाली. ^{१४}

इ.स.१७९३ मध्ये फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या काळात फ्रान्समध्ये तत्कालीन सरकारने पॅरिसमधील 'राजाच्या' सर्व वस्तू एकत्र करून सार्वजनिक वस्तुसंग्रहालयाची स्थापना केली. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या काळात फ्रान्समधील राजवाडयातून व सरदारांच्या मालकीच्या मौल्यवान वस्तू इंग्लंडला पाठवित असत. या राष्ट्रीय संपत्तीचा बाहेर जाण्याचा ओघ थांबविण्यासाठी फ्रेंच सरकारने अलेक्झांडर लेनार यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली. या समितीने अनेक कला वस्तुसंग्रहालये स्थापन केली. त्यामधील वस्तूंचे वर्गीकरण व रचना शास्त्रशुद्धपणे करण्यात आली. मुख्य म्हणजे ही वस्तुसंग्रहालये सामान्यजनांना खुली करण्यात आली. बुडापेस्ट सन १८०२, प्राग सन १८१८, माद्रिद सन १८१९, लंडन सन १८९४, बर्लिन सन १८३० व म्युनिच सन १८३६ इ. ठिकाणी वस्तुसंग्रहालये निर्माण करण्यात आली होती. ^{१५}

इ.स.१८ व्या शतकाच्या दरम्यान कबरी, मृताच्या थडग्यावरील दगड, व्यक्तीचित्रे, नाणी, स्टील्स शिक्के, पदके या वस्तू ऐतिहासिक महत्त्वाच्या म्हणून मानल्या जाऊ लागल्या, त्यांचा स्वतंत्र संग्रह करू लागले. या संग्रहाला इतिहासविषयक वस्तुसंग्रहालये म्हणून मानू लागले. परंतू या कालखंडात कला वस्तुसंग्रहालयांचा विकास

झाला . त्याला कारणेही तशीच घडली . फ्रेंच राज्यक्रांतीमध्ये अनेक पुरातन वस्तूंची पळवापळवी झाली . या वस्तू लंडनच्या बाजारात विकल्या जाऊ लागल्या . हे लोकांना आवडले नाही . त्यांनी फ्रान्समधील पुरातन कला, वस्तूंचा शोध घेण्यास सुरुवात केली व लंडनच्या बाजारात जाणारी वाहतुक थांबविली . त्यासाठी फ्रेंच सरकारने एक कमिशन नेमले . त्याचे अध्यक्ष अलेक्झांडर लेनार होते . त्यांनी फ्रान्सचे राष्ट्रीय वस्तुसंग्रहालय स्थापन केले . ते १८१५ पर्यंत अस्तित्वात होते . पुढे फ्रेंच सरकारने फ्रेंच वस्तुसंग्रहालय स्थापन्याची घोषणा केली . यामध्ये सम्राट नेपोलियनने ज्या विविध देशात मोहिमा काढल्या, आक्रमणे केली, तेथून जमा केलेल्या वस्तूंचा समावेश करण्यात येणार होता . या वस्तू त्यांनी जनतेला पाहण्यासाठी खुल्या केल्या . वस्तूंचे वर्णन व महत्त्व सांगणारी प्रकाशने निघाली . या सर्वांचा परिणाम म्हणजे आपल्या देशातील पुरातन वस्तूंचा संग्रह, आपल्या देशातच एका ठिकाणी राहावा व तो लोकांना अभ्यासासाठी खुला करावा ही प्रेरणा निर्माण झाली .^{१६}

२ . ३ . ४ . ३ १९ व्या व २० व्या शतकातील वस्तुसंग्रहालय

१९व्या व २० व्या शतकात संग्रहालयाचे प्रकार, संग्रहालयाचे स्वरूप व संग्रहालयाचे उद्दिष्ट इ . बाबतीत सखोल विचार व मंथन झाले त्यातून नवनवीन कल्पनांचा उदय झाला .

- १) वस्तुसंग्रहालयात सर्व कलांचा समावेश असावा . सर्व कलांचे प्रकटीकरण करणा-या प्रातिनिधिक वस्तूंचा संग्रह करण्यात यावा .
- २) युरोपियन कलांचे प्रकटीकरण करणा-या वस्तूंबरोबरच पौरात्य देशातील कला, वस्तूंचा संग्रह करण्यास सुरुवात झाली . त्याप्रमाणे वस्तुसंग्रहालये स्थापन झाली .

- ३) वस्तुसंग्रहालयातील वस्तूंचा अनेक संशोधक अभ्यास करू लागले. त्यामुळे वस्तुसंग्रहालयाचे सखोल संशोधन करण्यास संशोधकांनी व अभ्यासकांनी सुरुवात केली .
- ४) १९ व्या शतकाच्या शेवटी वस्तुसंग्रहालयांच्या चार प्रकारांना मान्यता मिळाली . ते प्रकार पुढील कला, इतिहास, विज्ञान व उद्योगधंदे . विज्ञान गटामध्ये वनस्पतीशास्त्र, प्राणीशास्त्र (नॅचरल हिस्ट्री) मानवशास्त्र आणि मानववंशशास्त्र .
- ५) वस्तुसंग्रहालये म्हणजे पुरातन वस्तूंची मोठी घरे किंवा करमणूकीची ठिकाणे न मानता संशोधनासाठीच्या संस्था होत .
- ६) जॉन रस्कीन या शास्त्रज्ञाने वस्तुसंग्रहालये ही परिणामकारक शैक्षणिक संस्था म्हणून विकसित कराव्यात तसेच त्यामध्ये पुरातन वस्तूंचे केवळ प्रदर्शन मांडू नये . तर (should make to interprete to them to the public) त्यामध्ये मानवी इतिहासाच्या विकासाचे टप्पे उलगडून दाखवण्याचा प्रयत्न करावा असे प्रतिपादन केले . यामुळे वस्तुसंग्रहालयाचे बदलते कार्य (Role) व उद्दिष्ट त्याने जगापुढे मांडले . ही कल्पना प्रत्यक्षात सन १८७७ मध्ये आली ती शेफील्ड म्युझियममध्ये . या कल्पनेचे प्रकटीकरण ब्रिटीश म्युझियममधील नवीन उपक्रमामध्ये सापडते . त्याचे संचालक सर विल्यम फ्लॉवर हे होते . त्यांनी ब्रिटीश म्युझियमचे तीन भाग केले ते पुढीलप्रमाणे - प्रास्ताविक, शास्त्रशुध्द व अभ्यासोपयोगी इत्यादी वस्तूंचा संग्रह .^{१७}

भारतात मोठमोठी विद्यापीठे होती . तेथील समृद्ध ग्रंथालये प्रसिद्ध होती . परंतु भारतात प्राचीन काळी वस्तुसंग्रहालये असतील असे वाटत नाही . इ.स.१७८४ मध्ये कलकत्ता येथे 'एशियाटिक सोसायटी ऑफ बेंगॉल' या संस्थेची स्थापना झाली . या संस्थेने इ.स. १८१४ साली प्राणीशास्त्र, वनस्पतीशास्त्र, भूस्तरशास्त्र व मानवंशशास्त्र व पुरातत्व

यांच्याशी संबंधीत अशा संग्रहालयाची स्थापना केली . त्यानंतर पहिले भारतीय संग्रहालय डॉ. वॉलिस या डॅनिश शास्त्रज्ञाच्या प्रेरणेने स्थापन झाली . यानंतर इ.स.१८५१ साली मद्रासमध्ये दुसरे संग्रहालय निर्माण करण्यात आले . मुंबईमध्ये व्हिक्टोरिया व अल्बर्ट संग्रहालये स्थापन करण्यात आली . लॉर्ड कर्झनच्या काळात भारतात पुराणवस्तू संशोधन खात्याचा सरसंचालक सर जॉन मार्शल याच्या प्रोत्साहनामुळे अनेक पुराणवस्तूंची प्रदर्शन मांडण्यात आली होती . इ.स.१९०४ साली सारनाथ व इ.स.१९१७ साली अशी संग्रहालय सुरू करण्यात आली . इ.स.१९२७ पर्यंत मोहेंजोदाडो, हडप्पा व तक्षशिला येथेही संग्रहालये सुरू करण्यात आली . पुढे अलाहाबाद येथेही संग्रहालय सुरू करण्यात आले . पुण्यामध्ये 'लॉर्ड रे इंडस्ट्रियल म्युझियम' होते . याचेच पुढे 'महात्मा फुले वस्तुसंग्रहालय' असे नामकरण करण्यात आले . पुण्यामध्येच भारतीय इतिहास संशोधक मंडळामध्ये एक स्वतंत्र संग्रहालय सुरू केलेले आहे . तसेच वाराणसी, गोहती इत्यादी ठिकाणी वस्तुसंग्रहालये सुरू करण्यात आली .

१९ व्या शतकात भारतात इंग्रजांची सत्ता स्थिर झाली . त्यांनी अनेक क्षेत्रांचा विकास केला . विशेषतः कर्झनच्या काळात 'ॲन्शंट मोनुमेंट्स ॲक्ट' पास करण्यात आला . त्यामुळे भारतातील दुर्मिळ वस्तू, किल्ले यांच्या सुरक्षिततेची व्यवस्था करण्यात आली . याच काळात कोलकत्याला 'व्हिक्टोरिया म्युझियम' व मुंबईला 'प्रिन्स ऑफ वेल्स' सुरू करण्यात आले . या पध्दतीने ठिकठिकाणी वस्तुसंग्रहालये निर्माण झाली . भारत स्वतंत्र झाल्यावर ही वस्तुसंग्रहालये पुरातत्व विभागाकडे सोपविण्यात आली व पुढे काळात भारतामध्ये अनेक विद्यापीठामधून 'वस्तुसंग्रहालये शास्त्र' हा स्वतंत्र अभ्यासक्रम शिकविला जात आहे.^{१८} प्राचीन काळापासून ते आधुनिक काळापर्यंत वस्तुसंग्रहालयांचा टप्पाटप्पाने विकास होत गेला . तो पुढीलप्रमाणे -

१) १८१४ ते १९०२

कलकत्ता येथे वस्तुसंग्रहालयाची स्थापना झाल्यापासून लॉर्ड कर्झनने वस्तुसंग्रहालयामध्ये भर घालण्यापर्यंतचा विकास या कालखंडात झाला .

२) १९०२ ते १९४६

लॉर्ड कर्झनच्या कारकिर्दीपासून भारताच्या स्वातंत्र्यापर्यंत, वस्तुसंग्रहालयाचा झालेला विकास .

३) १९४७ ते आजपर्यंत

नवीन गरजा व सोयीनुसार झालेली वस्तुसंग्रहालय शास्त्रामधील प्रगती .

वस्तुसंग्रहालयाचा हा विकास पाहताना काही मुद्द्यांचा अभ्यास करणे महत्त्वाचे आहे . भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी वस्तुसंग्रहालयाचा झालेला विकास ब्रिटीश सरकारने केला . परंतू स्वातंत्र्यानंतर हा विकास खालीलप्रमाणे दोन मार्गांनी झाला .

१) सरकारी स्तरावरील विकास

२) संस्थानिकांनी केलेला विकास

१) सरकारी स्तरावरील विकास

भारताच्या बहुतेक प्रांतामध्ये व प्रांताच्या राजधानीमध्ये वस्तुसंग्रहालये आहेत . ही वस्तुसंग्रहालये खाजगी किंवा सरकारी मालकीची आहेत . 'ऑर्किऑलॉजिक सर्व्हे ऑफ इंडिया' या केंद्रशासित खात्यांची स्वतःची संग्रहालये आहेत . वस्तुसंग्रहालये आकर्षक

करण्याची काही तंत्रे आहेत . त्यांचा उपयोग सरकारी स्तरावर केल्याने वस्तुसंग्रहालये देशी व परदेशी प्रदर्शकांना आकर्षित करण्यास कारणीभूत ठरत आहेत .

वस्तुसंग्रहालये ही शिक्षणाची केंद्रे आहेत . यादृष्टीने त्यांचा विकास होणे गरजेचे आहे . समाजाला आपल्या गतकाळाचा वारसा पहावयास मिळण्याचा तो एक पर्याय आहे . संग्रहालये व इतर प्रसिध्दी माध्यमे उदा .सिनेमा, फोटोग्राफी व प्रकाशने यांच्यामध्ये फरक आहे . संग्रहालयामध्ये वस्तू प्रत्यक्ष पहावयास मिळतात . इतर माध्यमांमध्ये याच वस्तू पुनर्निर्मितीच्या स्वरूपात दिसतात . त्या ख-याखु-या आपणास पाहता येत नाही .

शासकीय स्तरावर वस्तुसंग्रहालयाचा विकास करित असताना प्रशासन हा एक महत्त्वाचा भाग असतो . यासाठी पुढील गोष्टींवर लक्ष केंद्रित केले गेले पाहिजे . संग्रहालयाच्या सार्वजनिक विभागामध्ये संग्रहालयामधील वस्तूच्या प्रकटीकरणासाठी :

- १) कायमस्वरूपी दालने (गॅलरी) असावीत . येथे वस्तू कायमस्वरूपी मांडून ठेवलेल्या असतात . या गॅलरीमध्ये समाज शिक्षणासाठी छोट्या प्रमाणात वस्तूंची मांडणी केलेली असते .
- २) संग्रहालयाला लायब्ररी किंवा वाचनालय असणे आवश्यक असते . अशा लायब्ररीमध्ये संदर्भ ग्रंथ, स्लाईड्स, फिल्म्स, फोटो, लिखित साहित्य, अभ्यासासाठी वाचण्याच्या खोल्या यांची सुविधा उपलब्ध असते .
- ३) प्रत्येक संग्रहालयामध्ये एक प्रेक्षागार असते . तेथे चित्रफितींचे (स्लाईड्स शो) सादरीकरण केले जातात . विविध विषयावर व्याख्याने आयोजित करून ज्ञान व माहिती देण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो . अशा ठिकाणी सांस्कृतिक कार्यक्रमही आयोजित केले जातात .

- ४) शिक्षणप्रसाराचे माध्यम या नात्याने गटवार चर्चा, एखाद्या विशिष्ट विषयाचे प्रकरण, खास विषयासाठी खास तंत्रांची व्याख्याने आयोजित केली जातात .
- ५) माहिती कक्ष निर्माण करून संग्रहालयाची संपूर्ण माहिती अभ्यासकाला देण्याची व्यवस्था केली जाते .^{१९}

अशा विविध मार्गांनी संग्रहालयाचा विकास करण्याचे प्रयत्न केले आहेत . वस्तुसंग्रहालये आपल्यामार्फत ज्ञानप्रसाराचे काम करित असतात . शिवाय वस्तुसंग्रहालय आकर्षक दिसून त्यांच्याकडे प्रेक्षकांचे लक्ष जावे, यासाठी नवनवीन तंत्राचा वापर केला जातो . अशा तंत्रामध्ये विद्युत रोषणाई, वातानुकूलित व्यवस्था, एखाद्या वस्तूवर वेगवेगळ्या कोनामधून प्रकाश योजना करून वस्तूचे महत्त्व पटवून देण्याचा प्रयत्न केला जातो .

२) संस्थानिकांनी वस्तुसंग्रहालयाचा केलेला विकास

स्वातंत्र्यापूर्वी भारतामध्ये ६०५ संस्थाने होती . त्यापैकी बऱ्याच संस्थानिकांची आर्थिक परिस्थिती चांगली होती . उदा . हैद्राबादचा निजाम, राजस्थानमध्ये जयपूर, जोधपूरचे संस्थान, गुजरातमधील बडोदा संस्थान, वाराणशीचे संस्थान इत्यादींनी आपल्या राज्यात वस्तुसंग्रहालये निर्माण केली . त्यामधून संग्रहालयाचा विकास झाला . त्याची कारणे म्हणजे आपल्याकडील संपत्तीचे प्रदर्शन करणे, सामाजिक प्रतिष्ठा टिकविणे, ही सामाजिक कारणे होती . याशिवाय राजकीय कारणामध्ये भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर संस्थानिकांनी राजकारणात प्रवेश केला तेव्हा समाजाला आपली ओळख पटवून देण्यासाठी तसेच जनतेविषयी प्रेम, आदर निर्माण करण्यासाठी वस्तुसंग्रहालयाची निर्मिती केली गेली .

संस्थाने भारतीय संघराज्यामध्ये विलीन झाल्यावर संस्थानिकांची उत्पन्नाची बाजू कमकुवत झाली . पूर्वीचे प्रचंड उत्पन्न बुडाले, तेव्हा बदललेल्या परिस्थितीमध्ये पूर्वीचे वैभव टिकविण्यासाठी त्यांनी आपल्याजवळील हत्ती, उंट, वाघ, सिंह अशी जनावरे सरकारी संग्रहालयांना विकून पैसे मिळविले व आपली जबाबदारी भारत सरकारवर टाकली . खाजगी संग्रहालयांना इमारतीची देखभाल करणे शक्य नव्हते . म्हणून आपल्या संग्रहालयांना प्रवेश मूल्य ठेवून त्या मिळकतीमधून इमारतीची देखरेख, दुरुस्ती इ .बाबी भागविल्या . काही संस्थानिकांनी स्वतंत्र सार्वजनिक न्यास स्थापन करून केंद्र सरकारकडून वेगवेगळ्या मार्गांनी अनुदान मिळविण्याचा प्रयत्न केला . त्यामुळे त्यांची आर्थिक बाजू सुधारून वस्तुसंग्रहालय बळकट होण्यास मदत झाली .^{३०} अशा प्रकारे वस्तुसंग्रहालयाचा विकास होत गेला . पुढे सुसज्ज अशी वस्तुसंग्रहालय निर्माण झाली .

२ .४ वस्तुसंग्रहालयाचे प्रकार

संग्रहालयाचे प्रकार निर्माण करत असताना दोन निकष गृहीत धरावे लागतात . भारत हा मुख्यतः खेड्यांचा देश असल्याने ग्रामीण संग्रहालये व शहरी संग्रहालये असे दोन भाग पडतात .

१) ग्रामीण संग्रहालय

- अ) शेतीविषयक संग्रहालये
- ब) स्थानिक लोककला व पुरातत्व संग्रहालय
- क) तंत्रज्ञान संग्रहालय
- ड) व्यक्तीविशेष संग्रहालय

२) शहरी संग्रहालये

- अ) कला व पुरातत्व संग्रहालय
- ब) शास्त्र व तंत्रशास्त्र संग्रहालय
- क) मानववंशशास्त्रीय संग्रहालय
- ड) व्यक्तीविशेष संग्रहालय
- इ) ग्रंथ संग्रहालय
- उ) टपाल तिकीटांचे संग्रहालय
- ऊ) संरक्षणविषयक संग्रहालय
- ए) आरोग्यविषयक संग्रहालय
- ऐ) शिशू संग्रहालय

१) ग्रामीण संग्रहालय

स्वातंत्र्यानंतर भारताची प्रगती झालेली दिसत असली तरी प्रत्यक्षात मात्र ग्रामीण भागातील जनतेचे दारिद्र्य व अज्ञान कमी करण्यात शासनाला यश मिळालेले दिसत नाही . खेड्यातील जनतेला पोटभर अन्नासाठी रात्रंदिवस आजही भटकावे लागत आहे . त्याचबरोबर मेहनतही करावी लागत आहे . त्यामुळे संग्रहालय ही संकल्पना ग्रामीण भागात ख-या अर्थाने न रूजता ते एक दिवास्वप्नच बनून राहिलेले आहे . आधुनिक जगामध्ये ज्या प्रकारची संग्रहालये असतात . त्या प्रकारची संग्रहालये आपल्या देशात असावीत या हेतूनेच ग्रामीण संग्रहालयाचे प्रकार पुढीलप्रमाणेः

अ) शेतीविषयक संग्रहालय

प्रत्येक खेड्यात पंचायत कार्यालय असते. अशा ठिकाणी शेतीविषयक अवजारे, सुधारित बी-बियाणे, खते यांची माहिती ग्रामीण जनतेला व्हावी, असा या संग्रहालयांचा उद्देश असतो. प्रत्येक खेड्यात ग्रामपंचायतीच्या इमारतीमध्ये सुधारित शेतीसंबंधी ग्रामीण जनतेला माहिती करून दिली पाहिजे. शेतीमध्ये आलेले नवे तंत्रज्ञान, सुधारित बी-बियाणे, खतांचे प्रकार, सेंद्रिय खते इत्यादींची माहिती जनतेला दिली पाहिजे. शेती जास्तीत - जास्त कशी फायदेशीर होईल, यासंबंधी जनतेचे प्रबोधन करणारे विषय, त्यांचे तक्ते अशा संग्रहालयामध्ये मांडून ग्रामीण जनतेला त्याची माहिती दिली पाहिजे. खेड्यात तयार झालेल्या शेतीमालांचे प्रदर्शन करून आसपासच्या खेड्यांनाही माहिती व प्रेरणा दिली गेली पाहिजे. ^{२१}

ब) स्थानिक लोककला व पुरातत्व संग्रहालय

प्राचीन काळापासून भारतीय संस्कृतीचा विकास खेड्यामधूनच झाला आहे. खेड्यांमध्ये अनेक लोककला आहेत. त्यांचे जतन व संवर्धन करणे आवश्यक आहे. खेडेगावातून अनेक मौल्यवान वस्तू वेगवेगळ्या मार्गाने देशाबाहेर जात आहेत. त्यामध्ये अनेक प्रकारच्या मौल्यवान वस्तू व विविध धातूमधील मूर्त्या आहेत. अशा वस्तूंना परदेशात प्रचंड मागणी असल्याने त्यांना भरपूर किंमत मिळते. त्यामुळे आपला हा प्राचीन वारसा नष्ट होण्याच्या मार्गावर आहे. तो राखण्यासाठी पुरातत्व संग्रहालय खेडोपाडी असणे गरजेचे आहे.

क) तंत्रज्ञान संग्रहालय

नवनवीन तंत्रज्ञान वेगाने ग्रामीण भागात पोहोचत आहे . रेडिओ, टी . व्ही . या सुधारणा तर खेडेगावात केव्हाच पोहोचल्या आहेत . नवे माहिती तंत्रज्ञानाचे (Information Technology) ज्ञान खेड्यांपर्यंत गतीने पोहोचविणे गरजेचे आहे . यासाठी तंत्रज्ञानाच्या नव्या शाखांची माहिती ग्रामीण जनतेला करून देण्यासाठी अशा प्रकारची संग्रहालये खेड्यात निर्माण झाली पाहिजेत . या ग्रामीण जनतेला बदललेल्या जगाची तोंडओळख होऊ शकेल . खेडोपाड्यातील विद्यार्थ्यांना अशा संग्रहालयाना भेट देण्यास प्रवृत्त केले पाहिजे .

ड) व्यक्तिविशेष संग्रहालय

खेड्यातील शाळांमधून अशा प्रकारची संग्रहालय निर्माण होऊ शकतात . ग्रामीण शाळांमध्ये इतिहासाची खोकी असतात . तेथे अनेक नकाशे, चित्रे, मोठ्या व्यक्तींचे फोटो लावलेले असतात . एखादी श्रेष्ठ व्यक्ती डोळ्यापुढे ठेवून फोटोच्या साहाय्याने त्या व्यक्तीचे संपूर्ण जीवनचरित्र विद्यार्थ्यांच्यापुढे मांडता येते . समाजाला मार्गदर्शन करणा-या अनेक क्षेत्रातील महनीय व्यक्ती असतात . त्यांचे चरित्र समाजापुढे ठेवल्यास त्यापासून आदर्श, प्रेरणा, संस्कार मिळतात .

२) शहरी वस्तुसंग्रहालय

अ) कला व पुरातत्व संग्रहालय

भारताच्या बहुतेक मोठ्या शहरामध्ये कला व पुरातत्वविषयक संग्रहालये आहेत . अशा संग्रहालयांमधून संपूर्ण भारताचे प्रदर्शन होणे गरजेचे आहे . परंतु

आमच्याकडे असणा-या पैशाची अवस्था, दृष्टिकोनाचा अभाव यामुळे प्रत्येक संग्रहालयामध्ये कोणत्यातरी एकाच विषयावर प्रकाश पडतो . त्यामुळे अशा प्रकारच्या संग्रहालयामुळे त्याचा मुलभूत उद्देश सफल होत नाही .^{२२}

कलाविषयक वस्तूंचे प्रदर्शन मांडण्याच्या विशेष पध्दती आहेत . त्यासाठी अंतर्गत सजावट करणे आवश्यक असते . या वस्तूंची वैशिष्ट्ये आवश्यक असतील तर चिट्ठीवर लिहावीत . यासाठी अभ्यासपूर्ण पूर्वतयारी करणे आवश्यक ठरते . एखादी कलावस्तू निर्माणाचे इतिहासातील प्रमुख टप्पा दर्शवित असते अथवा उत्क्रांती दर्शवित असते .^{२३} या संग्रहालयामध्ये चित्रे, पुरातत्वीय वस्तू यांचा समावेश केला जातो .

ब) शास्त्र व तंत्रज्ञान संग्रहालय

या संग्रहालयात आधुनिक शास्त्र व तंत्रज्ञान या क्षेत्रात झालेली प्रगती यांची संग्रहित माहिती दिली जाते . त्यामुळे आपल्या देशाची व आपली प्रगती किती होत आहे, याची कल्पना या वस्तुसंग्रहालयावरून येते . उदा .बेंगलोरचे विश्वेश्वरेश्वर वस्तुसंग्रहालय .

क) मानववंशशास्त्रीय संग्रहालय

मानवाचा झालेला हजारो वर्षातील विकास ही एक आश्चर्यकारक घटना आहे . या विकासाची माहिती समाजाला होणे गरजेचे आहे . यासाठी काही ठिकाणी अशी वस्तुसंग्रहालये पहावयास मिळतात . ही बाब अत्यंत कष्टाची व खर्चिक असते . मानवाच्या विकासामध्ये प्रत्येक काळात झालेल्या बदलांचा विचार करण्यासाठी या संग्रहालयाची निर्मिती केली आहे . उदा .पोशाख . प्रत्येक कालखंडामध्ये स्त्री-पुरुष यांचे पोशाख कसे होते, त्याचे राहणीमान कसे होते, हा सुध्दा एक आश्चर्याचा, कौतुकाचा विषय असतो . असे संग्रहालय

पुण्याचे 'राजा केळकर वस्तुसंग्रहालय' यामध्ये मस्तानी महालाचे नमुने ठेवले आहेत . यावरून तत्कालीन सौंदर्याच्या कल्पना स्पष्ट दिसून येतात .

ड) व्यक्तीविशेष संग्रहालय

देशाच्या प्रगतीसाठी वेगवेगळ्या क्षेत्रातील व्यक्तींनी केलेले कार्य महत्त्वाचे असते . त्यांची ओळख समाजाला नसते . तेव्हा भावी काळासाठी हा वारसा जपून ठेवणे हा या संग्रहालयाचा मुख्य हेतू असतो . एखाद्या क्षेत्रातील एक किंवा दोन व्यक्ती केंद्रबिंदू मानून त्यांचा संपूर्ण जीवनपट समाजापुढे मांडणे गरजेचे असते . अशी संग्रहालये लहान व मोठी असतात . एखाद्या मोठ्या व्यक्तींचे जन्मठिकाण हासुद्धा व्यक्तिविशेष वस्तुसंग्रहालय होय . उदा .लोकमान्य टिळकांचे रत्नागिरी येथील निवासस्थान, 'नेताजी सुभाषचंद्र संग्रहालय' अशा अनेक थोर पुरुषांची संग्रहालये आहेत .

इ) ग्रंथ संग्रहालय

संग्रहालयाचा हा सर्वात प्रसिध्द, लोकप्रिय व महत्त्वाचा असा प्रकार आहे . ग्रंथ हे समाजाचे गुरू असतात . हे तत्व खरे आहे . वेगवेगळ्या भाषेतील, विषयाचे ग्रंथ संग्रहालयामध्ये 'दुर्मिळ ग्रंथ' असा विभाग असतो . तो त्या संग्रहालयाचे वैभव असते . 'दुर्मिळ ग्रंथ विभाग' जेवढा मोठा तेवढे ते ग्रंथ संग्रहालय श्रेष्ठ असते . जगाच्या कानाकोप-यात प्रसिध्द झालेला ग्रंथ ताबडतोब आपल्या संग्रहालयात दाखल होतो . ही त्या संग्रहालयाची शोभा असते . एखादे ग्रंथ संग्रहालय विशिष्ट विषयालाच वाहून घेतलेले असते . उदा .पुण्याचे 'गोखले इन्स्टिट्यूट ऑफ पॉलिटिक्स अँड इकॉनॉमिक्स' येथे इतिहास, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र यांचे अत्यंत आधुनिक संग्रहालय आहे . उदा .शिवाजी विद्यापीठाचे बॅ .वाळासाहेब खर्डेकर तसेच 'मुंबई रेकॉर्ड ऑफीस' इ .ठिकाणी ग्रंथसंपदा

मोठी ग्रंथालय आहे . त्याचा उपयोग संशोधक, अभ्यासक, प्राध्यापक, विद्यार्थी समाजसेवक यांना होतो .

उ) टपाल टिकीटाचे संग्रहालय

टपाल टिकीटे जमविणे हा मानवाचा छंद आहे . भारतामध्ये विशेषतः स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर या छंदाला चालना मिळाली . वेगवेगळ्या देशातील व्यक्तींची, चित्रांची टपाल टिकीटे जमविणे हे अत्यंत खर्चाचे व कष्टाचे काम आहे . अशा तिकीटापासून एखाद्या देशाचे निसर्ग सौंदर्य, प्राणीजीवन, श्रेष्ठ व्यक्ती यांची ओळख होते . भारताच्या बाबतीत ५ रूपयाचा तिकीटावर एका रानमांजराचे चित्र आहे . तसेच अल्बर्ट आईन्स्टाईनचे चित्र आहे . काही तिकीटावर राष्ट्र पुरुषांची चित्रे काढलेली आहेत . प्रो .स्मिता बक्षी व प्रो .व्दिवेदी म्हणतात की, तिकीटांवरून आपल्याला दळणवळणाच्या साधनांची माहिती मिळते . अशा प्रकारच्या वस्तुसंग्रहालयाने व्यक्तीच्या जीवनात आनंदही निर्माण होतो . तसेच आपल्या ज्ञानात भर पडते .

ऊ) संरक्षणविषयक संग्रहालय

ग्रंथालयाच्या सर्व प्रकारातील सजीव, रसरशीत व राष्ट्रीय एकात्मतेविषयी, राष्ट्रभावनेशी निगडीत असा प्रकार म्हणजे संरक्षणविषयक संग्रहालय होय . शस्त्रास्त्रांचे महत्त्व कधीही कमी होत नाही . २५ वर्षे काय २५०० वर्षानंतरही शस्त्रांचे महत्त्व कमी होणार नाही, असे प्रखर राष्ट्रवादी योद्धे म्हणतात . राष्ट्राचे व्यवहारी जीवन कोणत्याही पोकळ तत्वज्ञानापेक्षा शस्त्रावरच अवलंबून असते . भारताची अण्वस्त्र क्षेत्रात जी प्रगती झाली आहे . त्यामुळे अमेरिकेला भारताच्या मैत्रीची गरज आहे . थोडक्यात संरक्षणविषयक शस्त्रांचे वस्तुसंग्रहालय ही सर्वात महत्त्वाची संग्रहालयाची शाखा आहे . प्रत्येक राष्ट्राचे ते

स्फूर्तिस्थान असते . त्या देशाच्या विविध कालखंडातील शस्त्रास्त्रे एकत्र आणून त्यांचे प्रदर्शन केले जाते . अशी संग्रहालये म्हणजे राष्ट्राचे प्राण असतात .

ए) आरोग्यविषयक संग्रहालय

आरोग्य हा राष्ट्रीय जीवनाचा मुख्य आधार आहे . सामान्य माणसाला आरोग्याचे महत्त्व समजत नसते . विविध रोग, त्यांची लक्षणे, परिणाम व उपाय हे भिन्न मार्गांनी जनतेसमोर आणणे आवश्यक असते . समाजस्वास्थ्य टिकवायचे असेल तर आरोग्यविषयक संग्रहालये ही काळाची गरज आहे . अशा संग्रहालयांपैकी फिरती संग्रहालये खूप उपयुक्त आहेत .

ऐ) शिशुविषयक संग्रहालय

आजची मुले उद्याच्या राष्ट्राचे आधारस्तंभ असतात . त्यांचे आरोग्य चांगले असणे गरजेचे असते . तेव्हा शिशुसाठी प्रत्येक गावात शिशू संग्रहालय असणे गरजेचे आहे .^{२५}

अशा प्रकारे वस्तुसंग्रहालयाचे प्रकार आपणांस वरीलप्रमाणे पहावयास मिळतात . यातून वेगवेगळ्या संग्रहालयांची माहिती घेणे व लोकांच्या ज्ञानात भर पडते . तसेच आपल्याला संस्कृतीचा उजाळा मिळतो .

२ . ५ . समारोप

वस्तुसंग्रहालयाचे मानवी जीवनात फार मोठ्या प्रमाणावर महत्त्व असलेले दिसून येते . या प्रकरणामध्ये वस्तुसंग्रहालय या संस्थेची स्थापना व उपयुक्तता याविषयी माहिती घेतली आहे . प्रथम वस्तुसंग्रहालयाचा उगम व विकास कसा झाला, त्याचा विस्तार युरोपिय

देशात कसा झाला, तसेच जगामध्ये विविध प्रकारची वस्तुसंग्रहालये कशी स्थापन झाली, ही वस्तुसंग्रहालये स्थापन करण्यामागचा उद्देश काय, त्याचे शैक्षणिक कार्य यांची माहिती आपण या प्रकरणात सविस्तर करून घेतली . याबरोबर वस्तुसंग्रहालयात कोणत्या प्रकारच्या वस्तू जमा करतात, त्यांची निवड, खरेदी, जतन व निगा कशी राखावी याचीही माहिती पाहिली . वस्तुसंग्रहालयाची इमारत, रचना, वस्तूंची मांडणी आकर्षकपणे कशी असावी की जेणे करून वस्तुसंग्रहालयास भेट देणा-या विद्यार्थी व नागरिकांना त्यापासून माहिती चांगल्याप्रकारे मिळू शकेल, याही तंत्राची माहिती या प्रकरणातून करून घेतली .

वस्तुसंग्रहालय अभ्यासातून संशोधन, शिक्षण, राष्ट्रीय उदात्तीकरण व सांस्कृतिक वारसा यांची माहिती मिळते . वस्तुसंग्रहालय म्हणजे प्राचीन अवशेष जपून ठेवणारी संस्था आहे . या अवशेषांची मांडणी शास्त्रीय दृष्टीकोनातून केलेली असते . वस्तुसंग्रहालय ही अशी एक संस्था असून आज शिक्षण देणारी संस्था ठरली आहे . वस्तुसंग्रहालयाचा विकास हा सातत्याने होत गेलेला दिसून येतो . वस्तुसंग्रहालयाचा मुख्य उद्देश शिक्षण हा आहे . तरीही या संकल्पनेमध्ये सौंदर्यविषयक दृष्टिकोन महत्त्वाचा भाग आहे . वस्तुसंग्रहालयाकडे केवळ प्रदर्शन करणारी संस्था म्हणून न पाहता प्राचीन अवशेष व कागदपत्रांचे संरक्षण व जतन करणारी संस्था म्हणून पाहिले गेले पाहिजे . एवढेच नव्हे तर वस्तुसंग्रहालयातील वस्तू विध्वंसापासून वाचवून संरक्षित केल्या पाहिजेत, ज्यामुळे त्याचा फायदा भावी पिढीस होईल .

वस्तुसंग्रहालयाचा उगम युरोपमध्ये झाला होता . ग्रीस देशात याची सुरुवात झाली . पुढे रोमन लोकांनी ग्रीसवर आक्रमण केले . त्यांनी केलेल्या हल्ल्यात ग्रीसमधील मौल्यवान वस्तू पळवून नेल्या . तरीसुद्धा ग्रीकांची वस्तुसंग्रहालयाची परंपरा पुढे टिकून राहिली . ख्रिस्ती युगामध्ये वस्तुसंग्रहालय म्हणजे स्फूर्ती निर्माण करणारे व ज्ञानार्जन करणारी वास्तू अशी संकल्पना होती .

मध्ययुगीन काळामध्ये रेनेझॉ पुनरुज्जीवनाचा कालखंड व बरोक कालखंड या काळातील वस्तुसंग्रहालयाचा विकास कसा झाला हे आपण पाहिले. आधुनिक कालखंडातील वस्तुसंग्रहालयामध्ये सर्व कलांचा समावेश केला गेला. पुढे वस्तुसंग्रहालयाचे चार प्रकार पाडून कलेबरोबरच इतिहास, विज्ञान व उद्योगधंदे यांचा समावेश केला गेला. वस्तुसंग्रहालये या संशोधनाच्या संस्था मानल्या गेल्या आहेत. आधुनिक काळात भारतामध्ये लॉर्ड कर्झन याच्या काळात पुराणवस्तू संशोधनास चालना मिळाली. सर जॉन मार्शल हा पुराणवस्तू संशोधन खात्याचा सरसंचालक होता. त्याने भारतीय पुराणवस्तूंची प्रदर्शने मांडण्यासाठी प्रोत्साहन दिले. त्यामुळे भारतात अनेक ठिकाणी वस्तुसंग्रहालये सुरू झाली. याकाळात वस्तुसंग्रहालयशास्त्र हा स्वतंत्र अभ्यासक्रम शिकविला जाऊ लागला.

भारतामध्ये सरकारी स्तरावरील संस्थानिकांनी केलेल्या वस्तुसंग्रहालयाचा विकास मोठ्या प्रमाणावर होत जाऊन त्याद्वारे ज्ञानप्रसाराचे कार्य केले जाऊ लागले. एवढेच नव्हे तर वस्तुसंग्रहालयाचे ग्रामीण संग्रहालय व शहरी वस्तुसंग्रहालय असे दोन प्रमुख प्रकार पाडले गेले. यामध्ये ग्रामीण वस्तुसंग्रहालयामध्ये शेती, स्थानिक लोककला व पुरातत्व, तंत्रज्ञान व व्यक्तिविशेष इत्यादींचा समावेश केला गेला. शहरी वस्तुसंग्रहालयामध्ये कला व पुरातत्व संग्रहालय, शास्त्र व तंत्रशास्त्र संग्रहालय, मानववंशशास्त्रीय संग्रहालय, व्यक्तिविशेष संग्रहालय, वनस्पती आणि प्राणीसंग्रहालय, ग्रंथ संग्रहालय, टपाल तिकीटांचे संग्रहालय, संरक्षणविषयक संग्रहालय, शिशू संग्रहालय इत्यादींचा समावेश केला गेला होता.

वस्तुसंग्रहालयाचे अनेक प्रकार आहेत. त्यामधील कलाविषयक, शोभिवंत कलाविषयक वस्तुसंग्रहालय यांची रचना व प्रदर्शन पध्दती कशी असावी, याचीही माहिती घेतली. विज्ञान व उद्योगधंद्यांच्या वाढीबरोबर विज्ञान, उद्योगधंदे तसेच विद्यापीठांनी स्थापन केलेल्या वस्तुसंग्रहालयाची वैशिष्ट्ये माहिती करून घेतली. यावरून भारतातील वस्तुसंग्रहालयाविषयी पुरेशी माहिती मिळते.

संदर्भ साधने :

- १) गायकवाड आर .डी ., सरदेसाई बी .एन ., हनमाने व्ही .एन ., 'इतिहासलेखन पध्दत व ऐतिहासिक स्मारके यांचा अभ्यास', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, १९९८, पान . नं . ४५
- २) कित्ता, पान . नं . ४६
- ३) सरदेसाई बी .एन . 'इतिहासलेखन परिचय', फडके प्रकाशन, सप्टे . २००६, पान नं . १५२-१५३
- ४) केतकर श .म ., 'संग्रहालय परिचय' पान नं . १०
- ५) सरदेसाई बी .एन ., उपरोक्त, पान नं . १५३
- ६) जोशी महादेवशास्त्री (संपा .) ., 'भारतीय संस्कृति कोश', खंड ९, पान नं . १५३
- ७) गायकवाड आर .डी . व इतर, उपरोक्त पान नं . १५७
- ८) Encyclopaedia Britannica 'Vol.15, P.964
- ९) गायकवाड आर .डी . व इतर, उपरोक्त, पान नं . १५८
- १०) कित्ता, पान . नं . १६०
- ११) महाजन शां .ग ., 'दप्तरखाने आणि वस्तुसंग्रहालये', 'य .च .म .मुक्त विद्यापीठ, नाशिक, २०००, पान नं . ५५
- १२) कित्ता, पान . नं . ५६

- १३) कित्ता, पान . नं . ५७
- १४) कित्ता, पान . नं . ५८
- १५) गायकवाड आर . डी . व इतर, उपरोक्त , उपरोक्त पान नं . १६०
- १६) महाजन शां . ग . , उपरोक्त, पान . नं . ५६
- १७) कित्ता, पान . नं . ५७
- १८) गायकवाड आर . डी . व इतर, उपरोक्त , उपरोक्त पान नं . १६०
- १९) सरदेसाई बी . एन . , उपरोक्त, पान नं . १५६
- २०) कित्ता, पान . नं . १५८
- २१) कित्ता, पान . नं . १५८
- २२) कित्ता, पान . नं . १६०
- २३) महाजन शां . ग . , उपरोक्त, पान . नं . ६२
- २४) सरदेसाई बी . एन . , उपरोक्त, पान नं . १६०-१६१
- २५) कित्ता, पान . नं . १६१-१६२

प्रकरण - तिसरे

वस्तुसंग्रहालयातील शास्त्रास्त्रे व अभिलेख

३.१ प्रस्तावना

सातारा शहर हे ऐतिहासिक वारसा असणारे व जपणारे शहर आहे. १८ व्या शतकामध्ये मराठ्यांचा इतिहास घडविण्याचे महत्वपूर्ण कार्य या शहराने केलेले आहे. छत्रपती शाहू महाराजांच्या पदस्पर्शाने पावन झालेले हे शहर आहे. साता-यातून इ.स.१७४८ पर्यंत मराठी राज्याचा कारभार चालत असे. बाळाजी बाजीरावांच्या काळात कारभार पुण्याहून सुरू झाला. परंतु शाहूच्या काळात राज्याची सर्व सूत्रे सातारा शहरातूनच चालविली जात असत. १९ व्या शतकात मराठ्यांचा समग्र इतिहास लिहिणारा जेम्स कॅनिंगहॅम व ग्रॅट डफचे वास्तव्य साता-यामध्ये होते. छत्रपती प्रतापसिंह महाराजांची कारकीर्द साता-यात घडली होती. १८५७ चा इंग्रजांविरुद्ध उठाव सातारा येथे झाला होता. रंगो बापूजी गुप्ते हे ही सातारचे होते. या सातारा शहरात मराठेकालीन संस्कृतीची ओळख करून देणारी एखादी संस्था असावी, असा विचार साता-यातील मान्यवरांच्या मनात आला. या विचारांना मूर्त स्वरूप देण्यातील मोठा वाटा आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार माननीय नामदार श्री.यशवंतराव चव्हाण यांच्याकडे जातो. श्री छत्रपती शिवाजी महाराज या संग्रहालयाच्या स्थापनेची सुरुवात १९६६ मध्ये झाली. त्याचे नाव 'श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालय, सातारा' असे देण्यात आले.

१३ जानेवारी, १९७० रोजी श्री .यशवंतराव चव्हाण गृहमंत्री, भारत सरकार यांच्या शुभहस्ते, श्री छत्रपती सुमित्राराजे भोसले यांच्या अध्यक्षतेखाली संग्रहालयाचे उद्घाटन झाले . संग्रहालयाच्या उभारणीमध्ये माजी संचालक मा .मो .ग .दीक्षित व माजी सहाय्यक अभिरक्षक श्री .मधुकर इनामदार यांनी मोलाची कामगिरी बजावली आहे . संग्रहालयामध्ये असलेल्या वस्तू सातारा परिसरातील नागरिकांनी उत्स्फूर्तपणे देणगी स्वरूपात दिलेल्या आहेत .

मराठेकालीन १७ व्या व १८ व्या शतकातील पोषाख, वस्त्रे, अलंकार, भितीचित्रे, कोरीव कला, नक्षीकाम व भांडी या वस्तूंचे दर्शन घडविण्यासाठी या संग्रहालयाची उभारणी करण्यात आली आहे .

३ . २ संग्रहालय रचना

श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालय, सातारा शहराचे भूषण आहे . या संग्रहालयाची रचना वैशिष्ट्यपूर्ण आहे . यामध्ये पुढील गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत .

३ . २ . १ प्रकाश योजना

या संग्रहालयाची दालने ही पहिल्या मजल्यावर असून या सर्व दालनात प्रकाशाची उत्तम व्यवस्था करण्यात आली आहे . तेथील सर्व वस्तू शोकेसमध्ये ठेवण्यात आल्या आहेत . त्या वस्तू प्रेक्षकांना नीट दिसाव्यात म्हणून विशिष्ट पध्दतीची प्रकाशयोजना केली आहे . या प्रकाशयोजनेमुळे वस्तूंवर कोणत्याही प्रकारची हानी होणार नाही, याची दक्षता घेतली आहे . त्याकरिता प्रकाश व वस्तूच्यामध्ये पडदा व काच मध्य करून घेतले आहे .

३.२.२ दोन वस्तूमधील अंतर

एक वस्तू पाहत असताना दुस-या वस्तूवर त्याचा परिणाम होऊ नये किंवा अडथळा निर्माण होऊ नये तसेच त्या वस्तूचा सूक्ष्म पध्दतीने अभ्यास करावयाचा इत्यादी वारकावे लक्षात घेऊन दोन वस्तूमधील अंतर ठेवले गेले आहे .

३.२.३ वस्तूंचा एक समूह

४ ते ५ वस्तूंचा समूह असणे आवश्यक आहे . कारण जास्त वस्तूंच्या एकत्रीकरणामुळे डोळ्यांना पाहताना इतर वस्तूंचे महत्त्व कमी वाटेल .

३.२.४ मांडणी

मांडणी नसेल तर त्या वस्तूंचे महत्त्व कमी वाटते . तसेच मांडणी करताना विषयानुसार असणे आवश्यक आहे .त्या मांडणीतून विषय तयारी झाली पाहिजे अशी मांडणी संग्रहालयामध्ये केली गेली आहे .

३.२.५ रंगसंगती

हे प्रत्येक वस्तू विषयानुसार असणे गरजेचे आहे . त्यामुळे ते चित्र अथवा वस्तू आकर्षक वाटतील व पाहतानाही योग्य वाटते .

३.२.६ अंतर

कलाकृती पाहताना त्यामधील कमीत-कमी अंतर आपल्यापासून ३ फूट असणे आवश्यक आहे. त्यामुळे कलाकृती पाहताना त्या कलाकृतीवर आपल्या हाताचे ठसे किंवा काचेवर व वस्तूवर परिणाम होणार नाही, अशी योजना संग्रहामध्ये करण्यात आली आहे.

३.२.७ वस्तूचे वैयक्तिक महत्त्व

वस्तूचे महत्त्व हे त्या वस्तूच्या मांडणीवर अवलंबून असते. कारण मांडणी बरोबर असेल तर त्या वस्तूचे वैयक्तिक महत्त्व वाढते. त्या वस्तूचा दर्जा काय आहे व ते कोणत्या काळातील आहे यावरून तिचे महत्त्व समजते. ^{०१}

३.३ संग्रहालयातील विभाग

या संग्रहालयाचे दोन विभाग पडतात.

- १) बहिःस्थ विभाग किंवा प्रदर्शनीय वस्तूंची मांडणी
- २) मराठा आर्ट गॅलरी

बहिःस्थ विभाग किंवा प्रदर्शनीय वस्तूंची मांडणी या विभागात पुढील चार भाग पडतात.

- १) शस्त्र विभाग
- २) अभिलेख विभाग
- ३) रंगचित्र

४) वस्त्र विभाग ^{०२}

आपण या प्रकरणात बहिःस्थ विभागातील पहिल्या दोन भागाची सविस्तर माहिती पाहणार आहोत .

३ . ३ . १ बहिःस्थ विभाग किंवा प्रदर्शनीय वस्तूंची मांडणी

श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालयामध्ये प्रवेश करण्यापूर्वी मुख्य दरवाजातून आत जाण्यापूर्वी प्रवेशद्वाराच्या लगतच, परिसरात मिळालेले शिल्पावशेष व शिलालेख आहेत . नळदुर्ग किल्ल्यातून आणलेल्या दोन तोफा इथेच मांडल्या आहेत . या तोफावर बारकाईने पाहिल्यास वाघ, मासे, रानडुक्कर व सर्प इत्यादी प्राण्यांची चित्रे दिसतात . विशेष म्हणजे यातील त्या अक्राळ-विक्राळ सर्पाला इथे छोटे पायही दाखविलेले आहेत . यावरून सापांच्या उक्तांतीतील एखादा संदर्भच दिल्यासारखे वाटते . संग्रहालयाच्या प्रवेशद्वारापाशी जात्याच्या अनेक चाकापासून आगळीवेगळी सजावट केलेली आहे . या सर्व वस्तू ३०० ते ४०० वर्षापूर्वीच्या आहेत . ^{०३} तसेच प्रवेशद्वारापाशी अनेक प्रकारचे वीरगळ असलेले आपणास पहावयास मिळतात .

३ . ३ . १ . १ शस्त्र विभाग

प्रदर्शनीय वस्तूंची मांडणी हा यातील पहिला विभाग आहे . या विभागात प्रवेश करीत असताना त्याच्या दरवाजाच्या दोन बाजूस कापडावर चितारलेली जय-विजय यांची चित्रे आहेत . समोरच दर्शनी भागात मराठी स्वराज्याचे संस्थापक श्री छत्रपती शिवाजी महाराजांचे तख्त (गादी) ठेवलेली आहे . ^{०४} हे तख्त मराठ्यांची पहिली राजधानी राजगड येथील राजा शिवछत्रपती यांचे आहे . या तख्तावरील विणकाम इराणी शैलीचे असून त्यावर सोने, चांदी व रेशीम यांच्या धाग्यांनी विणले आहे . त्यावर वाघ, सिंह, मोर इत्यादी प्राण्यांची

डिझाईन्स काढलेली आहे . या तख्ताच्या पाठीमागील बाजूस दोन मोरचेल ठेवलेले आहेत . या मोरचेल मुठी या चांदीच्या असून मुठीपासून वरील भाग कापडाने गुंडाळला आहे . तख्ताच्या दोन्ही बाजूस शामदान ठेवले असून त्याचा वरील भाग काचेचा व खालील भाग चांदीचा आहे . तख्ताच्या पुढील बाजूस ३ फूट उंचीच्या पितळी समई ठेवल्या आहेत . ^{०५} सभामंडपामध्ये हंडया व झुंबरीची मांडणी केली आहे . याशिवाय तख्ताच्या दोन्ही बाजूला छत्रपती शिवाजी महाराजांना सलामी देण्यासाठी वापरण्यात येणा-या लहान तोफा ठेवलेल्या आहेत . ^{०६} तख्ताचे छत हे उत्कृष्ट बनविले असून त्याचे पुढील खांब नक्षीदार आहेत . हे नक्षीदार खांब अजिंक्यतारा किल्ल्यावरील पूर्वीच्या वाड्याचे आहेत . ^{०७} तख्ताच्या पाठीमागील खांब हे ही नक्षीदार असून ते जयराम स्वामी वडगाव येथील १७ व्या शतकातील लाकडी आहेत . तख्ताच्या पाठीमागील भिंतीवर फ्रेंच कलाकाराने प्रथम शिवाजीराजांचे काढलेले तैलचित्र जे 'प्रिन्स ऑफ वेल्स' या मुंबई वस्तुसंग्रहातील प्रतिकृती श्री . आठवले गुरूजी यांनी काढलेली आहे . ते लावलेले आहे . ^{०८} या सर्व गोष्टीमुळे छत्रपती शिवाजी महाराजांचे राजगडावरील तख्त उटून दिसत आहे .

या संग्रहालयातील शस्त्रदालन परिपूर्ण आहे . यामध्ये प्रामुख्याने मराठाकालीन शस्त्रांचे प्रदर्शन या विभागात करण्यात आलेले आहे . या शस्त्रामध्ये भाले, ढाल, अंकुश, कट्टयारे, जांबिया, उष्टरनळा, फिलनळा, हातनळा, शिरस्त्राण, मानाची चिन्हे, वाघनखे, विचवा, फिरंगी, रणशिंग, गुप्ती, विटा, चिलखत, जिरेटोप, खंजिर, कुकरी, अडकित्ता, बंदुका, पिस्तुल, संगीन व शिंगाडा इत्यादी शस्त्रांखे ठेवलेली दिसून येतात . ^{०९} या सर्व शस्त्रांखेची माहिती पुढीलप्रमाणे आहे .

३.३.१.१.१ भाले

श्री छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालयात शस्त्रास्त्र विभागात प्रवेश करीत असताना डाव्या बाजूस प्रथमच पाच प्रकारचे मराठेकालीन भाले पहावयास मिळतात, यामध्ये भाल्याच्या पुढील प्रकारांचा समावेश होतो .

अ) लाकडी भाले

हे भाले विशेषतः चंदनाच्या लाकडापासून बनविले जात होते . या भाल्याच्या मधील भाग 'पितळ' या धातूचा आहे . या भाल्याचा उपयोग किल्ल्यावरील दरवाजावरील 'द्वारपाल' करीत असे . मराठे काळात सर्व द्वारपाल याच प्रकारचे भाले हातात घेऊन किल्ल्याचे शत्रूपासून रक्षण करीत असत . हा भाला वजनाने हलका असल्याने हाताळण्यास सोयीचा असे .

अ) लोखंडी भाले

हा भाला शिकारीसाठी वापरला जात असे . हे भाले अतिशय टोकदार असल्याने शिकार करताना दूरवरून ते प्राण्यावर मारता येत असत . हिस्त्र पशूंच्या शिकारीसाठी या भाल्याचा वापर केला जात असे . हा भाला महत्त्वाचा भाला म्हणून ओळखला जातो .^{१०}

क) युद्धासाठी वापरले जाणारे भाले

भाला फिरविण्याचे शास्त्रशुद्ध प्रशिक्षण घेतलेला योद्धा एकाचवेळी अनेकांशी लढू शकत असे . लाठीकाठी आणि दांडपट्ट्या यांचे अनेक पवित्रे भाल्यासाठी उपयोगी पडतात . सुमारे १० इंचापासून ते २० इंचपर्यंतचा भाला लढाईत वापरला जात असे . काही

भाले लाकडी असून त्याला दोन्ही बाजूला टोके असत . त्यामुळे शत्रूवर देन्ही बाजूने वार करण्यासाठी त्याचा उपयोग होत असे . काही भाले 'मुठीचे' असत त्यामुळे हाताने मुठ घट्ट पकडून शत्रूवर मारा करता येत असे . या वस्तुसंग्रहालयातील युद्धासाठी वापरावयाचे मोगराकळी भाले आहेत . याचा वापर शत्रूस जवळून त्याच्या पोटावर आतड्यापर्यंत वार करण्यासाठी होत असे . मराठाकाळात लढाईत पायदळासाठी घोड्यावरील सैनिकासाठी आणि हत्तीवरील सैनिकासाठी वेगवेगळे भाले वापरण्यात येत असत . युद्धात सेनापतीचा भाला खास वेगळ्या प्रकारचा असे . मानाचा झेंडा असलेल्या मानक-याला भालदार म्हणत असत . शत्रूला हेरून आणि छातीत आणि पोटात भाला खुपसल्यास मृत्यू हा ठरलेलाच असे . त्यासाठी भाला चालविणारा पट्टीचा लागत असे . ब्रिटिशांबरोबर आलेल्या लांब पल्ल्याच्या बंदुकामुळे मात्र भाला हे शस्त्र मागे पडले .^{११}

३ . ३ . १ . १ . २ ढाल व अंकुश

श्री छत्रपती शिवाजी महाराज वस्तुसंग्रहालयामध्ये दोन प्रकारच्या ढाली दिसून येतात . पहिल्या प्रकारची ढाल ही पोलादाची असून वजनाने जड आहे . या ढालीवर चार स्तरांसारख्या डिझाईन्स आहेत . या ढाली राजघराण्याची व सरदार घराण्याची शोभा वाढविण्यासाठी वापरल्या जात असत . दुस-या प्रकारची ढाल चामड्याची आहे . ही ढाल राजे लोक आपल्या सैनिकांना युद्धात शत्रूचे १०० सैनिक मारल्यानंतर वक्षीस म्हणून देत असत . ही ढाल गेंड्याच्या कातडीपासून बनविली गेली आहे . युद्धात ही ढाल वापरण्यास योग्य होती . कारण ती वजनाने हलकी असल्याने मराठाकालीन सैन्याला हालचाली चपळपणे करता येत असत . याशिवाय कासवाच्या पाठीच्या ढालीही पहावयास मिळतात .

अंकुश हे शस्त्र हत्तीला नियंत्रित करण्यासाठी माहुत वापरत असे . त्याचबरोबर हत्तीच्या गंडस्थळावर किल्ल्याचा दरवाजा फोडण्याचे शस्त्र बांधले जाई . त्यावेळी

किल्ल्यावरील दरवाजांना लांब खिळे लावले जात असत . तेव्हा ते खिळे तोडण्यासाठी व दरवाजा उघडण्यासाठी त्या शस्त्राचा वापर होत असे . अशा वेळी त्या हत्तीला दारू पाजून मदयधुंद करून चवताळले जात असे . त्यामुळे किल्ल्याचा दरवाजा फोडण्यास मदत होत असे .^{१२}

३ . ३ . १ . १ . ३ कट्यार व जांबिया

या वस्तुसंग्रहालयात पुढील प्रकारची कट्यारे असलेली दिसून येतात . चांदीची कट्यारे, सोन्याचे कट्यार, सोनेरी मूठ असलेले कमरेला अडकविण्याचे कट्यार व हस्तीदंत कट्यार इत्यादी आहेत . अफझलखानाचा वध करताना शिवरायांनी या कट्यारीचा वापर केला व या शस्त्राला अजरामर केले . त्यानंतरच्या काळात मोगलांनीही हे हत्यार वापरात आणले . छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या प्रत्येक चित्रात त्यांच्या कमरेला खोवलेली कट्यार, शिवरायांचे या हत्यारावरील प्रेम व्यक्त करतात . अत्यंत आणीबाणीच्या क्षणी हे घातक हत्यार त्यांनी कायम आपल्या जवळ बाळगले . मराठाकालीन कट्यार हे कोठेही जोड न देता तयार केलेली असल्याने त्याचा वार दगा देत नसे . या वाराची तीव्रताही वाढत असे . मुघल कट्यार मात्र देखणी कलाकुसर असलेली असली तरी त्याला जोड देण्यात येत असे . हैद्राबादी कट्यारीला संरक्षित मूठ असल्याने ती सुरक्षित आहे . मात्र मराठा कट्याराइतकी मजबुती तिला नाही . मराठा सैनिक सुमारे १० इंच लांबीची कट्यार वापरत असत . कट्यारीवरील जडावकाम व तिच्या देखणेपणावर तिच्या मालकाचा अंदाज करता येत होता . याशिवाय तीन पाती असलेली कट्यार तेथे आहे .^{१३}

‘जांबिया’ हे शस्त्र उच्च सरदारांकडे असे . या शस्त्राची मूठ ही चांदीची असून मूठ सोडून बाकी सर्व भाग पोलादी असे . काही जांबियाची मूठ ही जडची, हस्तीदंताची

असे . पोलादी भागात जांबियांना एका पातीला धार तर काहींना दोन्ही बाजूला धार असे . काही जांबियांना आवरण आहे तर काहींना हे आवरण नाही .^{१४}

३ . ३ . १ . १ . ४ उष्टरनळा (उंटावरील फटाकडी)

शास्त्रशुद्ध पध्दतीने पोलाद व लाकूड यांचा वापर करून १० ते १४ फूट लांबीचे हे शस्त्र तयार केले जात असे . यामध्ये दारू ठासण्यासाठी विशिष्ट जागा व तेथेच वात पेटविण्याची सोय असे . उष्टरनळ्याच्या वरील बाजूस पोलाद व खालील बाजूस लाकडाचा वापर केलेला दिसून येतो . उंटावर उष्टरनळ्याचा वापर करताना ती दोन सैनिकांच्या खांद्यावर बसवून त्याचा वापर केला जात असे . वात पेटविल्यानंतर त्या दारूचे वार होत असत . तेव्हा उष्टरनळीचा खालील भाग गरम होऊ नये म्हणून तो लाकडाचा बनवला जात असे . उष्टरनळाला पाठीमागे खालील बाजूस कडी असे .

३ . ३ . १ . १ . ५ फिलनळा व हातनळा

फिलनळा म्हणजे हत्तीवर बसून उष्टरनळाप्रमाणे वापरावयाचे शस्त्र होय . याचाही वापर उष्टरनळाप्रमाणेच दोन सैनिक हत्तीवर बसून करित असत .

हातनळा म्हणजे आधुनिक स्टेनगन होय . मराठाकालीन हातनळाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे ती जमिनीत खोल रोवून सैनिक जमिनीवर पालथा झोपून तो हातनळा वापरत असे . हा हातनळा ३६०^० गोल फिरत असे . तो सर्व बाजूला फिरत असल्याने कोणत्याही दिशेने शत्रू आला तर त्याच्यावर वार उडविणे सोपे जात असे .^{१५}

३.३.१.१.६ शिरस्त्राण व मानाची चिन्हे

वस्तुसंग्रहालयातील शिरस्त्राण हे अतिशय महत्त्वपूर्ण आहे . त्यावर ७ माणिके असून नाक वचावासाठी खास रचना केलेली दिसून येते . त्या शिरस्त्राणास उजवी बाजू व डावी बाजू असे . दोन बाजू असून त्यावर सोनेरी मीनावर्क केले दिसून येत आहे . या शिरस्त्राणाचे महत्त्व, वैशिष्ट्ये व रचना पाहता असे दिसून येते की ते कदाचित छत्रपती शिवाजीराजांचेही असू शकेल ?

मानाची चिन्हे ही मराठाकाळात युध्दविजय, दस-याच्या मिरवणुकीवेळी पालखीच्या मशालीच्याखाली असत .

३.३.१.१.७ वाघनखे व बिचवा

वस्तुसंग्रहालयामध्ये दोन प्रकारची वाघनखे दिसून येतात .

- १) एकेरी वाघनख - हे वाघनख एका बोटात घालून शत्रूवर तो बेसावध असतान हल्ला केला जात असे .
- २) पाचनखे असलेले वाघनख - हे वाघनख हाताच्या पाचही बोटात घातले जाऊन शत्रूला ठार केले जात असे . शिवाजी महाराजांनी अफझलग्रान वधाच्या वेळी पाचनखे हे वाघनख हातामध्ये घालून ग्रानाची आतडी बाहेर काढली होती .

बिचवा हा एकेरी असून त्याचे आवरण हे चांदीचा असे . याचाही वापर शत्रूवर हल्ला करण्यासाठी युध्दात केला जात असे . छत्रपती शिवाजीराजांनी अफझलग्रानाचा वध केला . त्यावेळी राजांच्या कमरेला बिचवा होता .^{१६}

३.३.१.१.८ जेडची मूठ

जेड या रत्नाचा वापर राजघराण्यातील व्यक्तींसाठीच केला जात होता . जेड हा ७.८ काठीण्य असलेल्या रत्नाचा दगड आहे . यापेक्षाही जेड हे रत्न विषपरिक्षक म्हणून अत्यंत प्रभावी असल्याने राजावर अथवा राजघराण्यातील प्रमुखाने विषप्रयोग त्वरित उघडकीस यावा यासाठी जेडच्या भांड्याचा स्पर्श अन्नाला केला जात असे . राजघराण्यातील लहान मुलांसाठी विशेषतः मुख्य वारसासाठी जेडपासून बनविलेला चमचा वापरत असत . कारण विषयुक्त दूधाला या जेडच्या चमच्याचा स्पर्श होताच जेड क्षणार्धात काळे पडते आणि विषप्रयोग उघडकीस येत असल्याने पूर्वी राजघराण्यात जेडची भांडी वापरण्याची पध्दत होती .^{१७} त्यामुळे 'जेड मूठ' हे दूर्मिळ असल्याचे यावरून समजते, हे त्याचे एक वैशिष्ट्ये होय .

३.३.१.१.९ तलवार

वस्तुसंग्रहालयामध्ये अनेक प्रकारच्या तलवारी आहेत . त्यामध्ये 'फिरंगी' तलवार ही लवचिक असून तिला दोन्हीकडे धारदार पाती आहेत . ही तलवार अडीच फूट लांबीची असून दीड इंच रुंदीची आहे . काही फिरंगी तलवारीवर तांब्याच्या रेषा असून चांदीच्या मूठी आहेत . या मूठीच्या गादीचे विशिष्ट जातीच्या माशाचे कातडे असल्याचे दिसून येते .^{१८} फिरंगी तलवारीची प्रतिकृती असलेल्या इतर तलवारीही तेथे आहेत . या तलवारीच्या पात्यावर नक्षीकाम कोरलेले सिंह व पराक्रमी लोकांची चित्रे कोरलेले दिसून येते . कोरीवकाम असलेल्या तलवारी सेनापती व जहागिरदार या मातब्बर व्यक्ती वापरत असत . काही तलवारी मोगलांच्या असून त्या वजनाने जड आहेत .

वरील तलवारीशिवाय सरळ पात्याच्या तलवारी म्हणजे खड्ग, बाकदार तलवारी व एकधारी तलवारीचाही समावेश या विभागात आहे . बाकदार तलवार वजनास हलकी असल्याने त्याचा वापर मराठा सैनिकांनी अधिक प्रमाणात केला होता . कारण मराठ्यांची युद्धाची पध्दत गनिमी काव्याची होती . तसेच डोंगराळ मुलूख, जंगल यामधून अचानकपणे छापा घालून शत्रू सावध होण्याच्या आत मराठे शिपाई शत्रूला धूळ चारून जंगलात पसार होत . या कारणामुळेच बाकदार वजनास हलक्या असलेल्या तलवारीचा उपयोग मराठा काळात जास्त प्रमाणात होता .^{१९}

पेशवेकाळातील मराठ्यांनी जी कामगिरी केली, विशेषतः पराक्रम गाजविला . त्याचे प्रतिक म्हणून वस्तुसंग्रहालयामध्ये तलवार ठेवण्यात आली आहे . 'रघुनाथ पेशवे' यांनी मराठ्यांचा ध्वज अटकेपार लावला . त्याची आठवण म्हणून या वस्तुसंग्रहालयात रघुनाथराव पेशवे याची तलवार ठेवण्यात आली आहे .^{२०}

३ . ३ . १ . १ . १० गुर्झ व धनुष्यबाण

गुर्झ हे १७ व्या व १८ व्या शतकातील आहेत . या गुर्झची रचना लाकडी दांडा ५ फुट लांबीचा असून त्याच्या पुढील टोकाला रवीप्रमाणे रचना आहे . त्या रवीवर ५ धारी व १० धारी पाती आहेत . गुर्झचा मुठीचा भाग हा हाताच्या कोपरापर्यंत येत असल्याने ती मूठ २ ते अडीच फूट लांबीची आहे . गुर्झचा वापर करताना दोन्ही हाताला ते दोन गुर्झ बांधले जात . काही वेळेस युद्ध सुरू असताना अचानक तलवार तुटली तर गुर्झ हाताला बांधून तो पुढील गोळा फिरवून शत्रूच्या डोक्यावर फेकून मारला जात असे .

धनुष्यबाण हे ही मराठा काळात वापरले जात होते . धनुष्य बनविताना वेताचा व चामड्याचा वापर केला जात होता . धनुष्याचे गांडीव हे वेताचे तर दोरी चामड्याची असे . धनुष्यबाण जावळी खो-यात मोठ्या प्रमाणावर मिळत असत . बाणाग्रेही एक व दोन

टोकाची असत . बाणाच्या टोकाला अणुकुचीदारपणा असला तरी त्याला वनस्पतीचे विष लावले जात होते . बाण हे वेताचे असल्याने वजनाने हलके आहेत . त्यामुळे त्याची गती जास्त असे . ही बाणागे १०० फूट लांबीपर्यंत मारता येत असत . ^{२१}

३ . ३ . १ . १ . ११ परशु व रणशिंग

वस्तुसंग्रहालयामध्ये विविध प्रकारच्या परशु असलेल्या दिसून येतात . त्यामध्ये युद्धात वापरावयाच्या परशु, चंद्रकोर आकाराच्या परशु, कळीचे परशु, या परशु विशेषतः शत्रूची मान कापण्यासाठी वापरल्या जात असत . याशिवाय उडत्या पक्षाच्या पंखाच्या आकाराच्या परशु असलेल्या दिसून येतात . यातील काही परशु युद्धासाठी तर काही शिकारीसाठी वापरल्या जात होत्या .

रणशिंग हे वाद्ययंत्र होय . रणशिंग फुंकल्यानंतर सांकेतिक समजले जात होते . रणशिंगाच्या खालील बाजूस 'घुंगरू' असत . त्या घुंगरूच्या संख्येवर त्या रणशिंगाचा नाद ठरलेला असे . शत्रू चाल करून येत असताना तो किती दूरवर आहे . हे विशिष्ट सांकेतिकावरून आपल्या सैनिकास त्याची गुप्त पध्दतीन माहिती दिली जात असे . युद्धामध्ये शत्रूपासून सावध राहण्यासाठी रणशिंग फुंकले जात होते . हा विभाग अत्यंत महत्त्वाचा समजला जातो . ^{२२}

३ . ३ . १ . १ . १२ गुप्ती व सोनसळी पट्टे

महाराजांनुप्ती ही लाकडी काठीत असे . जमीनीकडील बाजूकडे काठी टेकवली जात होती . त्या बाजूला गुप्ती लावली जात असे . परंतु ती काठीच आहे असे वाटते . शत्रूशी बोलत असताना काठी टेकत जाऊन त्याच्या पायावर किंवा बोटावर गुप्ती

मारून त्याला जखमी केले जात होते . काही गुप्तीची मूठ हस्तीदंताची आहे . गुप्ती ही विविध प्रकारच्या धातूंची आहे .

सोनसळी पट्टे याचे पाते लवचिक आहेत . ते हाताला कोपरापर्यंत बांधता येत होते . सोनसळी या दोन्ही बाजूला धार असलेल्या आहेत . त्याला 'सोन्याचे पाणी' दिले जात असे . इतरांना तिचा वापर करता येत नव्हता .

३ . ३ . १ . १ . १३ तोफगोळे व खंजीर

संग्रहालयातील तोफगोळे हे शिशे व दगड यांच्या मिश्रणाचे आहेत . यातील एक तोफगोळा जिवंत आहे . युद्धासाठी तोफगोळे महत्त्वाचे आहेत . खंजीर हे वैशिष्ट्यपूर्ण असून त्याच्या पातीला एका बाजूला धार आहे . युद्धात खंजीराचा वापर केला जात असे .

३ . ३ . १ . १ . १४ चिलखत

चिलखत हे पोशाखाच्या आत अंगावर घातले जात असे . ते जाळीदार लोखंडी तारेने विणलेले असे . चिलखतावरील शिरस्त्राणावर उर्दू लिपीची काही अक्षरे कोरली आहेत . परंतु ही अक्षरे वाचण्यात यश आले नाही . अशी चिलखते खास राजे लोकांची असत . हे शिरस्त्राण जिरेटोपाच्या खाली डोक्यावर घातले जाई . हे चिलखत छत्रपती शिवाजी महाराजांचे होते .

३ . ३ . १ . १ . १५ बंदुका, संगीन, शिंगांडा व पिस्तुल

छत्रपती शिवाजी महाराजांनी सुरत लुटल्यानंतर पोर्तूगीज डिझाईन्सच्या बंदुका घेतल्या होत्या व त्याचा वापर सुरू केला . या बंदुकामध्ये दारू ठासून भरली जात होती . बंदुकीची दारू साठविण्यासाठी शिंगांडा वापरला जात असे . हा शिंगांडाही आपणास

संग्रहालयामध्ये पहावयास मिळतो . तो शिंगाडा कातडे व कापड गुंडाळून बैलाच्या शिंगाच्या आकाराचा केला जात असे . व त्याचे झाकण बैलाच्या शिंगापासून बनविले जात होते . या वस्तू संग्रहालयात दिसून येतात . शिंगाडयाऐवजी प्रगत अवस्थेत असलेले 'तोस्तान' याचा वापर दारू साठविण्यासाठी केला जात असे . ^{२३}

पिस्तुलात काडतुसे वापरली जात असत . ही पिस्तुलही शिवाजी मा सुरत लुटीनंतर प्राप्त झाली . याशिवाय मराठाकालीन कुकरीही युध्दामध्ये वापरली जात होती . ती आपणास वस्तुसंग्रहालयात पहावयास मिळते .

३ . ३ . १ . २ अभिलेख विभाग (व्हरांडा विभाग)

श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालयामध्ये शस्त्र विभागानंतर अभिलेख विभाग महत्त्वाचा आहे . हा विभाग शस्त्र विभागातून चित्र विभागाकडे जाताना व्हरांडयातच लागतो .

३ . ३ . १ . २ . १ अभिलेख म्हणजे काय?

अभिलेख म्हणजे मानवाच्या प्रगतीचा आलेख दर्शविणारी कागदपत्रे . मानवाला त्याच्या प्रत्येक व्यवहाराची नोंद कागदपत्राव्दारेच लिहून ठेवावी लागते . एखाद्या कार्यालयाला किंवा संस्थेला आपले सर्व प्रकारचे व्यवहार कागदपत्राव्दारेच करावे लागतात . या कागदपत्रात एखाद्या अधिका-याची नेमणूक केल्याचा आदेश, दुस-या संस्थेशी केलेल्या कराराच्या अटी असतील . शासनाने वेळोवेळी घेतलेले निर्णय हे निर्णय कळविणारी परिपत्रके व आर्थिक हिशोब किंवा अंगीकृत कार्यपूर्ण करण्यासाठी तयार केलेली योजना, आराखडे, नकाशे ही सर्व प्रकारची कागदपत्रे काही काळापर्यंत अथवा कायम स्वरूपात जपून ठेवावी लागतात . कालांतराने ज्या कार्यासाठी ही कागदपत्रे निर्माण केली ते कार्य ही

संपत्ते, ते इतिहासजमा होते त्यानंतर ती ऐतिहासिक संदर्भसाधने म्हणून या कागदपत्रांचा बहुमोल दप्तर उपयोग होतो . उदा . पेशवे हे मराठ्यांचे पंतप्रधान होते . त्यांचे म्हणजे पेशवे दप्तर होय . त्याचा -हास झाला . त्यामुळे त्यांचे कार्य समाप्त झाले . पेशवे दप्तरातील ऐतिहासिक संदर्भसाधने आजही संदर्भसाधने म्हणून उपयोगी पडतात . त्याआधारे अनेक नवनवीन ग्रंथ निर्माण झाले आहेत . त्याद्वारे तत्कालीन समाजाचे आर्थिक, राजकीय व सांस्कृतिक जीवन उभे राहते . आपल्याला ते जीवन समजून येते .^{२४}

३ . ३ . १ . २ . २ अभिलेखाची निर्मिती

संस्थेचा किंवा शासनाचा जो कारभार चालतो . त्यामध्ये जी काही कामे सतत चालू असतात . त्यामुळे किंवा संस्थेची कामे करण्यासाठी कागदपत्रे तयार करावी लागतात . म्हणून त्यांचा संग्रह सतत वाढत जातो . ते कागदपत्र सजीवाप्रमाणे सतत आपोआप निर्माण होत असतात . हे व्यक्तिगत अथवा स्वतंत्र अभिलेखांची निर्मिती, संस्थेचे संघटनकार्य इत्यादींवर अवलंबून असतात .

अशा प्रकारे प्रत्येक संस्थेच्या आयुष्यात नवनवीन अभिलेख निर्माण होतात .^{२५}

३ . ३ . १ . २ . ३ अभिलेखांची नोंदणी

काही अभिलेख गोपनीय असतील तर त्यांची नोंदणी करता येत नाही . कारण प्रत्येक संस्था अभिलेखाविषयक आपले धोरण ठरवित असते . दप्तरखान्यातील अभिलेखांची, कागदपत्रांची उत्पत्ती आणि स्वरूप भिन्न असल्यामुळे ग्रंथालय साहित्यासाठी वापरण्यात आलेली वर्गीकरण पध्दती आणि तालिकीकरण पध्दती येथे वापरता येत नाही . त्यासाठी Principle of Provenance वापरले जाते . यासाठी Respect des fonds ही phrase संज्ञा किंवा वाक्यप्रचार वापरतात . या संज्ञेचा अर्थ अभिलेख ज्या

संस्था निर्माण करतात त्या संस्थेतील त्यांचे नैसर्गिक स्थान कायम ठेवणे . हे स्थान जरा खालच्या पातळीवर ठेवणे म्हणजे त्या गटा fonds मध्येच ठेवणे अथवा रेकॉर्ड गुप किंवा अभिलेख गटामध्येच ठेवणे . त्याला संस्थेमधील मूळ क्रम रचना शक्यतो जशीच्या तशी ठेवणे हे तत्व होय . हे मूलभूत तत्व दप्तरखान्यातील कागदपत्रांची रचना अथवा क्रम ठरविण्यासाठी वापरले जाते . ^{२६}

३.३.१.२.४ अभिलेखाचे प्रकार

अभिलेखाचे विविध प्रकार आहेत .

- १) हस्तलिखित अभिलेख - यामध्ये पूर्वीचे सर्व पत्रव्यवहार, नोंदी इत्यादी होत .
- २) मुद्रणतंत्राचा प्रसार झाल्यानंतर काही अभिलेख मुद्रित स्वरूपातील आहेत .
 - अ) टंकलिखित अभिलेख
 - ब) वृत्तपत्रे व त्यामधील कात्रणे
 - क) संगणकाच्या फ्लॉपीवर ठेवलेले अभिलेख
- ३) दृक्श्राव्य माध्यमांच्या प्रसाराचे अभिलेख - यामध्ये फिल्म, स्लाईड्स, ऑडिओ कॅसेट, व्हिडीओ कॅसेट, स्लो मोशन, आकाशवाणी, व्याख्याने, मुलाखती, ग्रामोफोन व रेकॉर्ड इत्यादी होत .
- ४) इंटरनेटवरील अभिलेख
- ५) अंतराळातून घेतलेले उपग्रहाद्वारे भूप्रदेशांचे छायाचित्राचे अभिलेख

याशिवाय लेखन साहित्यानुसार अभिलेख इतर वैशिष्ट्यानुसार पडणारे प्रकार, कालखंडानुसार अभिलेखांचे प्रकार, मराठ्यांच्या इतिहासासंदर्भात अभिलेखांचे प्रकार व वर्णानुक्रमे अभिलेखांचे प्रकार इत्यादी आहेत. ^{२७}

३.३.१.२.५ अभिलेखामध्ये दिलेली माहिती

प्रत्येक प्रकारच्या अभिलेखामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारची माहिती असते. उदा. जन्मटिपण व वंशावळ यामध्ये एखाद्या कुटूंबातील घराण्याची माहिती मिळते. तसेच राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक माहिती अभिलेखावरून मिळते.

श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालयामध्ये मराठाकालीन राजकीय, सामाजिक व धार्मिक माहिती मिळण्यास मदत होते. तेथील अभिलेख विभागची सुरुवात मिनीचर पेन्टिंगने सुरू होते. हे पेन्टिंग मराठाकालीन जी प्राथमिक साधने आहेत. त्यांच्या आधारेच बनविली गेलेली आहेत. त्यामुळे मराठाकालीन सत्य माहिती समजण्यास त्याचा उपयोग होतो.

या पेन्टिंग श्री छत्रपती शिवाजी महाराजांची कुंडली, वंशावळ, शिवाजी महाराजांचा जन्म-मृत्यू पर्यंतचा कालखंड व शिवाजी महाराजांची राजमुद्रा इत्यादींचा समावेश होतो. ^{२८} ही सर्व माहिती मराठी शिलालेखातील निवडक लेखांच्या प्रतिकृती, त्यांची स्थळ, काळ व वर्णनाच्या माहितीसह प्रदर्शित केली आहे. या विभागात पुढे श्री. वजावा नेने यांची १८ व्या शतकातील काढलेली प्रसिध्द स्थळांची रेखाचित्रे आहेत. त्याप्रमाणे चैत्रगौरी पडदा, शिवकालीन किल्ल्यांचे छायाचित्रे, शिवाजी महाराजांच्या व संभाजी राजांच्या जीवनातील विविध प्रसंगांची छायाचित्रे रेखाटण्यात आलेली आहेत. ^{२९}

आता प्रथम अभिलेख विभागातील मिनीचर पेंटिंग्ज मधील माहितीचा अभ्यास करूया . मिनीचर पेंटिंग्जमध्ये श्री छत्रपती शिवाजी महाराजांची कुंडली कशा पध्दतीने लिहिली आहे, ते पाहूया .

३ . ३ . १ . २ . ६ श्री छत्रपती शिवाजी महाराजांची कुंडली

अथ जन्मांग राशी चक्रम

चं . ६ श . ७	५	४ रा . मं . ३
८	श्री	२
९केतू १०	र . गुरू ११	१शु . बु . १२

शुभंभवतु

श्रीमदभूपति शालिवाहन शके १५५१, शुक्लनाम

संवत्सरे, उत्तरायने, शिशिरऋतौ, मांगल्यप्रद

मासोत्त्मे शुभकारी फाल्गुन मासे, कृष्णपक्षे

तृतीयाम तिथौ, भृग वासरे, हस्त नक्षत्रे, कन्या

राशिस्थिते चंद्र अस्तमानांतरे समये, शिवनेरी

वास्तुभ्याम् पुत्ररत्नम् प्रस्तुत ३-

ही जन्मकुंडली शिवकालीन शिवराम ज्योतिषी यांनी दिलेली आहे . ती कविंद्र 'परमानंदकृत शिवभारत' या दुर्मिळ संस्कृत ग्रंथाच्या आधारे घेतली आहे . शिवभारत ग्रंथ रचनेचा काळ शके इ.स.१५८३ ते राज्यरोहणापूर्वीच्या दरम्यानचा आहे .^{३०} त्यामुळे शिवजन्मतिथीचा जो वाद आहे . त्यातील माहितीवरून शिवाजी महाराजांचा जन्म १९ फेब्रुवारी, १६३० रोजी झाला हे आपणास समजते, आणि ही जन्मतिथी सत्य मानण्याचे कारण म्हणजे ही जन्मकुंडली लिहिणारा शिवराम ज्योतिषी हा छत्रपती शिवाजी महाराजांचा समकालीन होता . म्हणून जन्मतिथी वादावर पडदा पडण्यास मदत होते .^{३१}

३ . ३ . १ . २ . ७ वंशावळ

मिनीचर पेंटिंगमधील हे दुसरे पेंटिंग आहे . यामध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांचे आजोबा मालोजीराजे यांच्यापासून ते आजचे सातारचे श्री छत्रपती उदयनराजे व श्री छत्रपती शिवेंदसिंहराजे भोसले व त्यांच्या वंशजासह माहिती दिलेली आहे . या वंशावळीवरून छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या पूर्वजांची व वंशजांची माहिती मिळते . ज्या छत्रपतींनी सातारा व कोल्हापूर या दोन ठिकाणी कोणत्या कालखंडात राज्य केले याचीही माहिती मिळते . तसेच सातारा व कोल्हापूरचा इतिहास उजेडात येण्यास मदत होते .^{३२}

३ . ३ . १ . २ . ८ श्री छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या जन्मापासून मृत्यूपर्यंतचा कालखंड

यामध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांचा जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत त्यांच्या कारकिर्दीत या महत्त्वपूर्ण घटना घडल्या याची नोंद यावर केली आहे . यात शिवाजीराजांचा

जन्म, जावळी विजय, अफझलखान वध, शाहिस्तेखानावरील स्वारी, सुरत लूट, शहाजीराजांचा मृत्यू, मिर्झा राजा जयसिंगाची स्वारी, आग्रा भेट व सुटका, शिवराज्याभिषेक, जिजाबाईचा मृत्यू, कर्नाटक स्वारी, इंग्रजांशी संबंध इत्यादी माहिती त्यांच्या या जीवनपटात दिलेली आहे. ^{३३} त्यामुळे शिवाजी महाराजांच्या संपूर्ण कारकिर्दीविषयीची माहिती मिळते. एवढेच नव्हे तर शिवाजी राजांचा संपूर्ण इतिहास त्यावरून समजतो.

३.३.१.२.९ श्री छत्रपती शिवाजी महाराजांची राजमुद्रा

मिनीचर पेंटिंगमध्ये हेही पेंटिंग आहे राजमुद्रा पुढीलप्रमाणे आहे .

“प्रतिपच्चंद्र लेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववंदिता ॥

शाहसूनो : शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते ॥”

स्वराज्य निर्मितीचे कार्य सुरू असतानाच महाराजांनी राज्याची इतिहासमुद्रा अस्तित्वात आणली व त्यांच्या पत्रावर ती विलसित होऊ लागली .

राजमुद्रेचा अर्थ - प्रतिपदेच्या चंद्रकलेप्रमाणे हळूहळू क्रमाने वाढणारी व विश्वाने वंदिलेली शहाजीपुत्र शिवाजीराजे यांची ही मुद्रा सर्वांच्या कल्याणासाठी विलसत आहे .”

मराठ्यांचे हे स्वराज्य कलेकलेने वाढत जाणारे असून ते जगात मानाचे स्थान मिळवणार आहे . असा आत्मविश्वास या मुद्रेने प्रकट केला आहे . परंतु हे राज्य केवळ एका व्यक्तीच्या कल्याणासाठी नसून सर्व व्यक्तींच्या कल्याणासाठी आहे . हे आदर्श तत्व याठिकाणी सांगितले आहे . प्रथम ही मुद्रा ज्या पत्रावर सापडलेली आहे . त्या पत्राचा आशयही याच आदर्शाला धरून आहे . रांझे गावच्या बाबाजी गुजर पाटील याने बदफैली केली म्हणून महाराजांनी त्याचे हातपाय तोडून त्याचे वतन जप्त केले . त्यासंबंधी सदरचे पत्र आहे .

शिवाजी महाराजांचा राजमुद्देबद्दल व त्यांच्या लोककल्याणकारी कारभाराबद्दल रियासतकार गो.स.सरदेसाई म्हणतात, “ही मुद्रा अत्यंत सार्थ असून ही मराठा राज्याची गुरूकिल्लीच म्हणता येईल, ही सुंदर मुद्रा म्हणजे मराठ्यांचा सारभूत इतिहास व शिवचरित्राचे मुख्य रहस्य दाखवते. या मुद्देचा काळ हाच शिवाजीच्या उदयोगाचा आरंभ असे निसंदिग्धपणे म्हणता येते.”^{३४}

३.३.१.२.१० अभिलेख विभागातील इतर माहिती

अभिलेख विभागातील पुढील भाग रेखाचित्रकार वजावा नेने यांनी १८ व्या शतकामध्ये काढलेल्या वेगवेगळ्या प्रसिध्द ठिकाणांची रेखाचित्रांचा आहे. याशिवाय शिवकालीन किल्ल्यांची छायाचित्रे आहेत. तसेच महाराष्ट्रातील वेगवेगळ्या ठिकाणी सापडलेल्या शिलालेखांची माहिती लिखाणाच्या प्रतिकृतीसह देण्यात आली आहे.

वजावा नेने काढलेली चित्रे अभिलेख विभागात लावण्यात आली आहेत. यामध्ये दिनांक १.५.१८७९ ते २०.०२.१८९५ या कालावधीतील प्रसिध्द स्थळांची काढलेली रेखाचित्रे आहेत. यात पुंडलिकाच्या देवालयाचा देखावा फलटण, आवासाहेब भोईट्यांचे हिंणगाव, पूर्वेस ओढा नाही, माढयाचा किल्ला, लक्ष्मण कुंड, श्री क्षेत्र रामेश्वर, तिरमळ नाईकाचा वाडा, मधुरा, देवरामबावा देशमुख यांचा धावडे मोंगलाई येथील वाडा, जटायु तिर्थ, समुद्र तीरावर रामेश्वराच्या दक्षिणेस एक कोस, कुरुंदवाडकरांचा वाडा, कुरुंदवाडा, मातृभुतेश्वर दक्षिणेकडून त्रिचनापल्ली या चित्रात २४० ते २५० फूट उंच टेकडी दाखवली आहे. शिवणे-मोंगलाई शिवाबाईच्या देवालयाकडून पश्चिमेकडे हे चित्र काढले आहे तसेच पॉडेचरीचे चित्रही रेखाटले आहे. नरसोबाची वाडीचे चित्र, गिरीचा बालाजी इत्यादी रेखाचित्रे अभिलेखामध्ये लावण्यात आलेली आहे.^{३६}

अभिलेख विभागातील दुसरी बाजू आहे . त्यात ऐतिहासिक चित्रांचे १६ फोटो लावण्यात आलेले आहेत . त्यामध्ये पुणे येथील शनिवारवाडा, रायगड किल्ला, विजयदुर्ग, आग्राभेटीमधील औरंगजेबाच्या कैदेत असताना शिवाजीराजे शिवपुत्र संभाजीचे चित्र, आग्राभेटीच्या कैदेतून निसटल्यानंतर घोडयावर बसतानाचे शिवाजी महाराजांचे चित्र, शिवाजी महाराजांच्या रायगडावरील राज्याभिषेकाचे चित्र, नावाडयाच्या वेशातील विनदाढीची शिवरायांची मूर्ती, ही मूर्ती सिंधुदुर्ग किल्ल्यावरील आहे . सिंधुदुर्ग किल्ल्याचे तट, सिंहगड किल्ल्याचे प्रवेशद्वार, सिंहगड तट याचेही चित्र आहे . रायगड किल्ल्यावरील गंगासागर तलाव, शिवाजी राजांचे रायगडावरील सिंहासन व राजदरवार, रायगडावरील खुबलढा बुरूज व हिरकणी टोक तसेच रायगडावरील शिवाजी महाराजांच्या समाधीचे चित्रही काढलेले आहेत . मातोश्री जिजाबाई यांचे जन्मस्थान सिंदखेड राजा याचेही चित्र काढलेले आहे .^{३७} या सर्व फोटोवरून शिवकालीन इतिहास डोळयासमोर उभा राहतो . शिवाजीराजांनी आपले स्वराज्य वाढवत असताना वरील फोटोतील वेगवेगळ्या प्रसंगाना सामोरे जाऊन शत्रूला दहशत बसविलेली होती . तर किल्ल्यांनी शिवाजी महाराजांचे स्वराज्य रक्षण केले होते असे आपणास दिसून येते .

या विभागात प्रमुख वैशिष्ट्यपूर्ण असलेले मराठाकालीन चित्र आहे . ते म्हणजे चैत्रगौरीचा पडदा . या पडदयावर अनेक पौराणिक प्रसंगाचे चित्रण केलेले असून हे चित्र राजवाडयात असलेल्या भितीचित्राशी साम्य दर्शवते . चित्रातील खालील भागात असलेल्या व्यक्तींनी धारण केलेल्या पगडयावरून हे चित्र मराठाकालीन असल्याचे लक्षात येते . पडदयामध्ये प्रामुख्याने निळया रंगाचा मुक्त वापर केलेला आहे . १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात चित्रित केलेल्या या पडदयात मध्यभागी चैत्रगौरीची पूजा दाखविलेली असून सभोवती इतर पौराणिक विषयांचे चित्रण केलेले आढळते . गणेशपूजन, विष्णूचे दशावतार, सीतास्वयंवर, द्रौपदी स्वयंवर, कृष्ण-सुदामा भेट, कृष्णाने स्वर्गातून पारिजातकाचे झाड

आणल्याचा प्रसंग, समुद्रमंथन याशिवाय शिवगंगा गौरी, विठ्ठल रघुमाई, खंडोबा दुर्गा, गजलक्ष्मी, नवकुंजर याचे चित्रिकरणही केलेले आहे .^{३५} असा हा वैशिष्ट्यपूर्ण दुर्मिळ पडदा विशेष उल्लेखनीय आहे .

समारोप

‘वस्तुसंग्रहालयातील शस्त्रास्त्रे व अभिलेख’ या प्रकरणामध्ये मराठेकालीन शस्त्रास्त्रांची माहिती मिळते . शस्त्रविभागामध्ये प्रवेश करित असताना दरवाज्याच्या दोन्ही बाजूस कापडावर चितारलेली जय-विजय यांची चित्रे आहेत . दरवाजातून आत प्रवेश केल्यानंतर समोरच छत्रपती शिवाजी महाराजांची गादी (तख्त) ठेवली आहे . या तख्ताच्या बाजूलाच अजिंक्यतारा किल्ल्यावर पूर्वी असणा-या वाड्याचे लाकडाचे नक्षीचे खांब लावले आहेत . तख्ताच्या दोन्ही बाजूला राजांना सलामी देण्यासाठी वापरण्यात येणा-या लहान तोफा ठेवल्या आहेत .

या शस्त्र विभागात प्रामुख्याने विविध प्रकारच्या बंदुका, तलवारी, दांडपट्टे, वाघनखे, बिचवा, कट्यारीचे विविध प्रकार, कासवाच्या पाठीच्या ढाली, भाले, बाण, रणशिंगे, दारूच्या कुपरे, मुठीवर चांदी व सोन्याच्या नाजुक नक्षीकाम केलेल्या तलवारी आहेत . या विभागात तीन पाती असलेली कट्यार वैशिष्ट्यपूर्ण आहे . दांडपट्ट्याच्या विविध प्रकारात मनुष्याच्या मुखाकृती आणि मुखातून जिभेच्या रूपाने बाहेर आलेला दांडपट्टा उल्लेखनीय आहे . मराठ्यांच्या तलवारीबरोबरच मोगलकालीन तलवारीही आहेत . मराठ्यांच्या तलवारी वजनाने हलक्या व मोगलांच्या तलवारी वजनाने जड असत . मराठे गनिमी काव्याने युद्ध करत . त्यांना छापा घालून पळून जाणे सुलभ व्हावे म्हणून ते वजनाने हलक्या तलवारी वापरत . शिवाय महाराष्ट्राचा मुलूख डोंगराळ असल्याने त्यांना वजनाने हलक्या तलवारींची आवश्यकता होती .

त्याचप्रमाणे या विभागात किल्ल्याचा दरवाजा फोडण्यासाठी वापरले जाणारे हत्यार विशेष उल्लेखनीय आहे. हे हत्यार हत्तीच्या मस्तकाला बांधण्यात येई व हत्ती किल्ल्याच्या दरवाजाला धडका देऊन दरवाजा पाडत असे व सैन्य किल्ल्यात प्रवेश करून किल्ला जिंकत असे. या विभागात उंटावरील फटाकडी, हत्तीवरील फिलनळा, हातनळा, खंजीराचे विविध नमुने, तोफेचे गोळे, जाळीचे चिलखत, शिरस्त्राण, युद्धात वापरायच्या कु-हाडी, चांदीच्या मुठीची एकधारी तलवार, सोनेरी मुठीच्या कटयारी इत्यादी १८ व्या शतकातील पिस्तुले, बंदुका यांचा समावेश केलेला आहे. सोनेरी मुलामा दिलेल्या कटयारी प्रामुख्याने सरदार व जहांगिरदार अशा महत्त्वाच्या व्यक्ती वापरत असत.

अभिलेख विभागामध्ये मराठी शिलालेखातील निवडक लेखांच्या प्रतिकृती, त्यांचे स्थळ, काळ व वर्णनाच्या माहितीसह प्रदर्शित केल्या आहे. तसेच श्री. वजावा नेने यांची १८ व्या शतकातील काढलेली प्रसिद्ध स्थळांची रेखाचित्र आहेत. त्याचप्रमाणे चैत्रगौरी पडदा, किल्ल्यांची चित्रे यांचा समावेश या दालनात केलेला आहे.

चैत्रगौरीच्या पडद्यावर अनेक पौराणिक प्रसंगांचे चित्रण केले असून हे चित्र सातारा येथील राजवाड्यात असलेल्या भिंतीचित्राशी साम्य दर्शवते. पडद्यामध्ये प्रामुख्याने निळ्या रंगाचा मुक्तपणे वापर केलेला आहे. १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात चित्रित केलेल्या या पडद्यात मध्यभागी चैत्रगौरीची पूजा दाखविलेली आहे. या सभोवती पौराणिक विषयाचे चित्रण केलेले आढळते. अशा प्रकारे हे शस्त्रास्त्र विभाग व अभिलेख विभाग यातून मराठाकालीन इतिहास समजण्यास मदत होते.

संदर्भ साधने

- १) श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालय, सातारा, मार्गदर्शक पुस्तिका, पान नं. १
- २) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, सातारा जिल्हा, (१२ एप्रिल, २००९), १९९९ पान नं. ९०५
- ३) दै. लोकसत्ता, लोकरंग पुरवणी, १२ एप्रिल, २००९, पान नं. ३
- ४) सरदेसाई वी. एन. 'इतिहासलेखन परिचय', फडके प्रकाशन, कोल्हापुर २००६, पान नं. १६६, १६७
- ५) दै. लोकसत्ता, १२ एप्रिल, २००९, पान नं. ४
- ६) 'इतिहासलेखन परिचय', उपरोक्त पान नं. १६७
- ७) मार्गदर्शक पुस्तिका उपरोक्त पान नं. २
- ८) मुलाखत - सौ. द्रविड मॅडम, श्री. गोसावी अश्विनीकुमार, दि. १.१.२०११, वेळ दुपारी २.०० वा.
- ९) उपरोक्त - मार्गदर्शक पुस्तिका, पान नं. ३
- १०) मुलाखत - अभिरक्षक मा. श्री. शिंदे पी. डी., दि. ४.१.२०११, वेळ दुपारी ३.०० वा.
- ११) दैनिक तरूण भारत, २१ एप्रिल, २०१०, पान नं. ५
- १२) मार्गदर्शक पुस्तिका उपरोक्त पान नं. ३
- १३) दैनिक तरूण भारत, २१ एप्रिल, २०१० पान नं. ९

- १४) मुलाखत - सौ .द्रविड मॅडम, श्री .गोसावी अश्विनीकुमार, दि .९ .१ .२०११, वेळ
दुपारी ४ .०० वा .
- १५) कित्ता, दि .११ .१ .२०११, वेळ दुपारी २ .०० वा .
- १६) कित्ता, दि .१५ .१ .२०११, वेळ सकाळी ११ .०० वा .
- १७) दैनिक तरूण भारत, २२ एप्रिल, २०१०, पान नं .३
- १८) कित्ता, पान . नं .४
- १९) मार्गदर्शक पुस्तिका, उपरोक्त पान नं . २
- २०) मुलाखत - सौ .द्रविड मॅडम, दि .१९ .१ .२०११, वेळ दुपारी २ .०० वा .
- २१) कित्ता, दि .२५ .१ .२०११, वेळ सकाळी ११ .०० वा .
- २२) कित्ता, दि .३० .१ .२०११, वेळ सकाळी ११ .०० वा .
- २३) कित्ता, दि .१ .२ .२०११, वेळ सकाळी ११ .०० वा .
- २४) डॉ .महाजन शां .ग ., 'दप्तरखाने आणि वस्तुसंग्रहालये', पुणे विद्यार्थी गृह
प्रकाशन, पुणे खंड २००७, पान . नं .८
- २५) कित्ता, पान . नं .१६,१७
- २६) कित्ता, पान . नं .१८,१९
- २७) कित्ता, पान . नं .४५

- २८) श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालय, सातारा पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालय विभाग,
महाराष्ट्र शासन यांची हस्तपुस्तिका - पान नं. २
- २९) मार्गदर्शक पुस्तिका उपरोक्त पान नं. ३
- ३०) मुलाखत - सौ. द्रविड मॅडम, ६.२.२०११, वेळ - दु.२ ते ५ वाजता
- ३१) पवार अप्पासाहेब, ' मराठी सत्तेचा उदय', निराली प्रकाशन, कोल्हापूर, २००१, पान .
नं. २५, २६
- ३२) मुलाखत - मा.श्री.गोसावी अश्विनीकुमार, दि.८.२.२०११, वेळ दुपारी ३.००
वा .
- ३३) कित्ता, दि.१०.२.२०११, वेळ दुपारी १२.०० वा .
- ३४) डॉ.पवार अप्पासाहेब ,उपरोक्त, पान .नं. ५५, ५६
- ३५) प्रत्यक्ष पाहणी, सर्वेक्षण व मुलाखत - मा. श्री.शिंदे पी.डी., सातारा, ६ मार्च,
२०११, वेळ - दु.४ ते ५ वाजता
- ३६) कित्ता, दि.८.३.२०११, वेळ सकाळी ११.०० वा .
- ३७) कित्ता, दि.१५.३.२०११, वेळ सकाळी ११.३० वा .

प्रकरण - चौथे

वस्त्र व चित्र विभाग

४.१ प्रास्ताविक

श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालयामध्ये शस्त्रविभागातून अभिलेख किंवा व्हरांडा विभागात गेल्यानंतर उजव्या बाजूला वस्त्र विभाग आहे व व्हरांडा विभागातून सरळ पुढे गेल्यास चित्र विभाग आहे. वस्त्र विभागात शिवकालीन व पेशवेकालीन वस्त्र, नाणी, मुद्रा (शिकके), मनोरंजनाची साधने, वेगवेगळ्या प्रकारची भांडी, घोड्यासाठी लागणारे साहित्य, फेटे, विविध देवदेवतांच्या मुर्ती, अडकित्ते, तेल साठविण्याचे बुधले, किल्ल्याच्या दरवाजाची कुलूपे, पंग्वे, वगैरे वस्तू पाहावयास मिळतात. तर चित्र विभागामध्ये भारतीय लघुचित्रशैलीत कोरलेली, संगीत आणि चिमकली यांचा संबंध दर्शविणारी, रागरागिणीवर आधारित चित्रे, भिंतीचित्रे भिंतीवर गिलावा देऊन आपले पनी काढलेली चित्रे इत्यादी चिमाची माहिती मिळते.

या प्रकरणात वस्त्र विभाग व चित्रविभाग यांची सविस्तर माहिती पाहणार आहोत.

४.२ वस्त्र विभाग

मराठाकाळात वेशभूषा ज्या प्रकारची होती त्यातील काही वस्त्रे आपणास या विभागात आढळतात. यामध्ये स्त्रिया व पुरुष यांची जी कपडे होती ती म्हणजे स्त्रिया या प्रामुख्याने विविध रंगाचे व कमी शिवलेले कपडे वापरीत असत. स्त्रियांच्या वेशभूषेत चोळी, खण, पोलका, लुगडे यांचा समावेश होतो. तर पुरुष डोक्याला बांधण्यासाठी पागोटे, फेटे, तिवरे, पगडी, टोपी, अंगात घालण्यासाठी झगा, अंगरखा, कुडते व बाराबंदी इत्यादी वापरीत. धोतराचा सर्वत्र वापर होत असे. क्वचित अंगावर घेण्यासाठी उपरणेही

वापरीत . सरदार व श्रीमंत स्त्रिया पैठणी, बनारसी साडया वापरीत . इस्लामच्या आक्रमणामुळे क्षत्रियामध्ये पडदापध्दती सुरू झाली .^१

महाराष्ट्रात प्राचीन काळापासूनचा इतिहास असलेली उत्पादन केंद्रे मराठाकाळात भरभराटीस आलेली होती . यामध्ये कापड उत्पादनासाठी पैठण येथे उत्कृष्ट प्रकारच्या सोनेरी, चंदेरी भरतकाम केलेल्या साडया ज्यांना पैठणी या नावाने ओळखले जाई त्यांना सर्व महाराष्ट्रात व महाराष्ट्राबाहेर मोठी मागणी असे . आपल्याकडे पैठणी असणे ही मराठमोळ्या स्त्रिचे स्वप्न असे . ज्यांच्याकडे पैठणी असत, त्यांना आपल्या वाढत्या प्रतिष्ठेचे ते चिन्ह वाटे . या पैठणी वर्षानुवर्ष टिकून राहत . याशिवाय सासवड, नागपूर, बु-हाणपूर येथे चिटाच्या कापडाचे उत्पादन होई . याचा जास्त वापर स्त्रियांच्या कपडयासाठी होत असे . या कपडयातून पागोटी, रूमाल, टोप्या इत्यादी पुरुषांचेही कपडे तयार केले जात असे . फैजपूर, नांदेड, कोटगिरी, जालना, शालदा, पैठण व जुन्नर ही ठिकाणे पागोटी व तिवट यांच्यासाठी व धनावाद व वानापूर ही फेटयासाठी महाराष्ट्रात प्रसिध्द होती .^२

४ . २ . १ . विविध वस्त्राविषयी माहिती

वस्त्रविभागात प्रवेश केल्यानंतर डावीकडे प्रथमच असलेल्या दालनामध्ये आपणास पुढील वस्त्रे पाहावयास मिळतात .

अ) शेला

पिवळ्या रंगाचा अतिशय सुंदर जरीकाम केलेला व काठ पदर असलेला हा शेला आहे . दुसरा शेला पिवळा व नारंगी रंगातील लाल व बारीक काठ असलेला आहे . याचा वापर पुरुष करीत असत .

आ) फेटयाचे कापड

या कापडास मधील पड्यात सोनेरी डिझाईन केलेले असून ते १७ व १८ व्या शतकातील आहेत .

इ) पैठणी

या दालनामध्ये दोन पैठण्या असून पहिली अंजिरी रंगातील काठ पदर असलेली आहे. काढल्या कोयरी वेकूहे काढलेली आहेत. तर दुसरी पैठणी अतिशय सुंदर असून त्यावर तांबडा व निलया रंगातील विणकाम केलेले दिसून येते. ही पैठणी जीर्ण स्वरूपात आहे. तरीही आकर्षक दिसते.

ई) जरीच्या साडया

या साडया १७ व १८ व्या शतकातील असून त्यावर बारीक लाल काढाच्या आहेत. साडीच्या मध्यभागी फिक्कट पिवळा रंग आहे. अशा प्रकारच्या तीन साडया आहेत. या सर्व साडया जीर्ण स्वरूपात असूनदेखील त्या १७ व १८ व्या शतकातील वैभवाच्या खुणा दाखवितात^३. याशिवाय काचोळी, झोळगा ही वस्त्रे तेथे दिसून येतात.

ऊ) अंगरखा

तीन प्रकारचे अंगरखे असून पहिला फिक्कट पिवळा रंगाचा असून तो सुती आहे. दुस-या प्रकारचा अंगरखा पिवळ्या रंगाचा असून छातीवर चार घुंगरू असलेला आहे. हा लहान मुळांचा अंगरखा आहे व तिसरा अंगरखा काळा व पिवळ्या रंगाचा असून त्यावर उभ्या रेषा आहेत. लाल विणकाम केलेला आतील बाजूस कापूस अथवा तत्सम आवरण असलेला हा एक अंगरखा आपणास पहावयास मिळतो. विनायकराव सुभेदार यांचाही एक अंगरखा असून दुसरा शाहू महाराजांच्या अंगरख्याची मानाची चिन्हे आहेत.

ए) बाहू आच्छादन

बाहू आच्छादन दोन प्रकारची आहेत. या बाहू आच्छादनाचे वैशिष्ट्ये म्हणजे सर्व कपडे सुती असून हे संरक्षणासाठी वापरले जात असावेत. स्वसंरक्षण हे रात्री किंवा दिवसा कोणीही अंगावर वार केला तर त्यापासून शरीरावर हल्ला न होता संरक्षण व्हावे म्हणून आतील बाजूस कापूस अथवा डबल कापडाचा उपयोग करून तयार केलेले वस्त्र आहे.

ऐ) जिरेटोप व पगडी

जिरेटोप हा स्वतः राजेलोक घालत असत तसेच पगड्यांचे विविध प्रकार होते . त्यामध्ये मराठेशाही पगडी, मावळी पगडी, तुकाराम पगडी, शिंदेशाही पगडी, पेशवेशाही पगडी, पुणेरी पगडी, विजापुरी पगडी इत्यादी प्रकारच्या पगड्या संग्रहालयात पाहावयास मिळतात .

वरील वस्त्रांशिवाय गालिचा, बुड्डेचे कापड, नक्षीकाम केलेली उशी, वेशांक श्रीमंत छ .प्रतापसिंह महाराजांची छत्री, इत्यादी विविध प्रकारची वस्त्रे पाहावयास मिळतात . १८ व्या शतकातील जरीचे नक्षीकाम कापडी तबक, शाहू महाराज यांचे अंगरख्याची मानाची चिन्हे व १८ व्या शतकातील पेलेदार अंगरखा पाहावयास मिळते .

४ . २ . १ . २ भांडी व दैनंदिन वस्तू

संग्रहालयामध्ये जी भांडी ठेवली आहेत . त्यामध्ये ताम्हण हे पिवळ व तांबे या धातूपासून बनविले आहे . त्यावर नक्षी कोरलेली दिसून येते . नक्षीचे ताट हे तांब्याचे असून त्याच्यावर मोराची चित्रे रेखाटली आहेत . लोखंडी पळी ही लांब दांड्याची आहे . पितळी वॉटरबॅग, दगडी भांडे, पिकदाणी, पितळेचे पेले, पितळेची पिचकारी सुंदर डिझाइन असलेले मेनबत्तीचे स्टॅंड, वाटी, करंडा, पितळी उदबत्तीचे घर हे हत्तीवर बसविले असून ते समई प्रमाणे दिसते . कुंकवाचा सहावटी असलेला करंडा, पिवळी गौरीचा मुखवटा, नक्षीचे तबक, चुन्याची डवी, गडू, तांब्याचे पाच हंडे, चामड्याची तेलाची बुधली ही गेंड्याच्या कातडीपासून बनविलेली आहे . लामनदिवा, कात्री, तीन धातूचे मोठे हंडे हे १७ व्या शतकातील आहेत . फिरकी, लाकडी डवा, लाकडी वाटली, बांबुचे आवरण असलेली अत्तरची वाटली, माकडाचे घर, अत्तर दाणी, अडकित्ता, मौल्यवान दगडाचा खांब, काचेच्या अत्तराच्या वाटल्या, दिवटी, जेड धातूचे बदक, पितळी आरसा, लाकडी टाळ, गुलाबदाणी, दोन्ही बाजूने निब असलेली पेने, लोखंड कुलूप .

याशिवाय भिवा सुताराने बनविलेली लाकडी श्री विष्णूची मुर्ती, श्री गणेशाची लाकडाची व पितळेची मुर्ती ही पांढ-या लाकडापासून बनविलेली आहे . श्री भवानीदेवीची पितळी मूर्ती, चैत्रगौरीचा पितळी मुखवटा इत्यादी देवाच्या मुर्ती दिसून येतात ^५ .

वरील वसूशिवाय सावंतवाडी पध्दतीचे चार वाळयाचे पंग्वे आहेत . एका पंग्व्याला लाकडी दांडा आहे . पुड्याचे पंग्वे, कापडी पंग्वे, तीन हातपंग्वे असलेले दिसून येतात .

४ . २ . १ . ३ मनोरंजन व वाद्य साहित्य

मराठेकालीन मनोरंजनामध्ये पुढील साहित्याचा समावेश केला जात होता . माणिक दशावतारी, सोंगटया यामध्ये हस्तिदंती फासे, हस्ती दंती वितळा फासे, लाकडी भोवरे इत्यादीचा समावेश केला जात होता . बुध्दीबळ व गंजिफा, दशावतारी हे ही खेळ खेळले जात होते . येथे गंजिफा या खेळाविषयी थोडक्यात माहिती घेऊया .

अ) गंजिफाचा उगम

गंजिफा हा पत्यांचा खेळ . राजे-रजवाडे, त्यांचे सरदार हेच हा खेळ खेळायचे . फक्त पत्तेच नाही तर बुध्दीचा कस लावणारा असा हा खेळ आहे . राजे-रजवाडे एकमेकांच्या भेटीच्या वेळी मौल्यवान नजराणा म्हणूनही गंजिफाचा संच भेट म्हणून देत . सावंतवाडी संस्थाना मधुन भेटीदाखल मोगल सम्राटापासून ते पेशवे दरबारापर्यंत गंजिफा पाठवत असतात . गंजिफा हा पत्यासारखा बैठा खेळ असला तरी बुध्दीचा कस लावणारा असतो . नेपाळ, इराण, काही अरब देशांसह तुर्कस्थान तसेच भारतात गंजिफा हा खेळ खेळला जायचा . मोगल सम्राट बाबर व हुमायून यांच्या कारकिर्दित गंजिफा खेळला जात असल्याचे उल्लेख आढळतात . महाराष्ट्रात 'दशावतार गंजिफा' हा प्रकार विशेष प्रसिध्द होता . त्याची मक्तेदारी सावंतवाडीकडे संस्थानात आहे .

गंजिफा सावंतवाडीत नेमका कधी आला याचा उल्लेख सापडत नाहीत . मात्र त्याच्या येथील आगमनात सावंतवाडी संस्थानच्या तत्कालीन राजांची महत्वाची भूमिका आहे . १७ व्या व १८ व्या शतकात सावंतवाडी संस्थानामध्ये तेलंगणा आंध्रमधील अनेक विद्वान ब्राम्हण कलावंत आले . या काळात राजगादीवर असलेले खेमसावंत तिसरे यांनी या कलावंताना राजाश्रय दिला . या काळात लाखकामाची कला सावंतवाडीत पोहोचली . राजाश्रयामुळे ती विकसित होत गेली . यातूनच तेथे चित्रशाळांची निर्मिती झाली . राजेशाही खेळ असलेला गंजिफा याच चित्रशाळामध्ये जन्मला व वाढला ^६ .

आ) गंजिफाचे स्वरूप :

गंजिफा प्राचीन काळात फार लोकप्रिय असलेली पण काळाच्या ओघात लोप पावत जाणारी कला आहे. हा खेळ राजे-रजवाडेच खेळायचे. साहजिकच त्याचा संच बनविण्याची पध्दतीही तितकीच राजेशाही आहे. गंजिफा अनेक प्रकारांमध्ये उपलब्ध आहेत. यातील लोकप्रिय प्रकार म्हणजे दशावतार गंजिफा, चंगकांचन गंजिफा, नवग्रह गंजिफा होय. श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालयामध्ये दशावतार गंजिफा दिसून येतात. दशावतार गंजिफा हिंदू राजे खेळायचे.

इ) दशावतार गंजिफा

मराठा काळात राजेलोक दशावतार गंजिफा खेळ खेळत असत. हे गंजिफे तयार करित असताना माऊंटपेपर किंवा अन्य चांगल्या दर्जाचा कागद यासाठी निवडला जात. तो कागद गोलाकार कापला जाई. त्याला आवश्यक जाडी व टिकाऊपणा यावा, यासाठी या कापलेल्या पत्त्यांना चिंचोक्यापासून बनविलेली खळ लावून सुकविले जात असे. त्यावर पॉलिश करून हे पत्ते रंगकामासाठी वापरले जात असत. यात मत्स्य, कच्छ, वराह, नरसिंह, वामन, परशुराम, राम, कृष्ण, बुध, आणि कलंकी अशा विष्णूच्या दहा अवतारांना महत्वाचे स्थान आहे. यामध्ये दहा अवतारांचे दहा पत्ते, त्यांच्या प्रत्येकाचा एक मिळून वजिरांचे दहा पत्ते व प्रत्येकाचे एक्का ते दश्यापर्यंतची प्रत्येकी दहा मिळून १०० पत्ते असे एकूण १२० पत्ते या संचात असतात. मत्स्य ते वामन या पहिल्या पाच अवतारांना वजिरापासून एक्का ते दश्या असा उतरता क्रम व परशुराम ते कलंकी या नंतरच्या पाच अवतारांत वजिराचा दर्जा पहिल्या पाच अवतारांच्या पत्त्याप्रमाणेच असला तरी त्यांनंतरच्या दश्या वरिष्ठ असून एक्क्याचे स्थान सर्वात शेवटचे म्हणजे उतरत्या क्रमाने अशा पध्दतीची त्याची रचना असते.

प्रत्येक अवताराचा रंगही ठरलेला असतो. या संचात पिवळा, हिरवा, लाल, तपकिरी व काळा असे पाच रंग वापरले जातात. पहिली ६० पाने या रंगाच्या फिकट रंगामध्ये व उर्वरित ६० पाने गडद शेडमध्ये रंगविली जातात. फिकट रंगात लालऐवजी शेंदरी रंग वापरला जातो. प्रत्येक अवताराचे पान कोणत्या रंगात असावे हे ही ठरलेले आहे. यात मत्स्य व कच्छ लाल, नरसिंह व वामन हिरव्या, वराह व राम पिवळ्या, परशुराम व कृष्ण तपकिरी, तर बौध्द व कलंकी यांचे पत्ते काळ्या रंगात रंगविलेले आहेत. ८

ई) गंजिफा खेळतात कसा ?

दशावतार गंजिफा खेळताना तीन खेळाडू एकाच वेळी प्रत्येकी ४० पाने वाटून घेतात . खेळ दिवसा खेळला जातोय की रात्री यावरून डाव सुरू करण्याची वेगवेगळी प्रथा आहे . दिवस ज्याच्या हाती राम अवताराचे पान असेल, तो डाव सुरू करतो . डाव सुरू करणा-यास 'सुक्या' म्हणतात . सुक्या दिवसरात्रीनुसार राम किंवा कृष्णाचे पान पहिल्यांदा खेळतो त्यानंतर त्याच अवतारातील संचामधील एक हलके पान तो खेळतो . यानंतर उर्वरित दोन्ही खेळाडू प्रत्येकी दोन पाने उतरतात ही सर्व सहा पाने 'सुक्या' ला मिळतात . ज्याच्याकडे जास्त पाने त्याला इतरांचे पत्ते ओढण्याचा अधिकार असतो . या खेळाला जास्त वेळ लागतो . शिवाय ज्याची स्मरणशक्ती चांगली, तो यात सरस ठरतो .

उ) गंजिफा खेळाचे महत्व

सावंतवाडी संस्थानच्या इतिहासाचे व विशेषतः गंजिफाचे अभ्यासक डॉ.जी.ए.बुवा गंजिफाच्या या प्रवासाबाबत म्हणाले, "गंजिफाच्या विकासात सावंतवाडी संस्थानाचा वापर मोठा आहे . महाराष्ट्रातील सांस्कृतिक संचिताचा विचार करता गंजिफा ही एक अतिशय उत्कृष्ट अशी लोककला आहे . कारण यातून सामाजिक संपर्क, समाजजागृती, अध्यात्मविकास या सर्व गोष्टी हा या मागचा प्रमुख उद्देश आहे . दशावतार गंजिफा खेळताना त्या त्या देवतांच्या नावांचा वारंवार उच्चार होतो . यातून अध्यात्म विकास होतो . गंजिफा हा पत्त्यांचा खेळ असला, तरी त्यावर कधीच पैसे लावले जात नाहीत ."^९

अशा प्रकारे करमणुकीची साधने मराठाकाळात होती . या करमणुकीच्या साधनाद्वारे खेळ खेळल्याने व्यक्तीचा सामाजिक संपर्क समाजजागृती, अध्यात्म विकास व बौद्धिक विकास होण्यास मदत होत असे .

छ.शिवाजी महाराज संग्रहालयामध्ये पुढील वाद्य साहित्य आहे . दिलरूबा, तुणतुणे, डफ, चिपळया व सारंगा इत्यादी आहेत . मराठा संस्कृतीत संगीताला महत्वाचे स्थान होते . पोवाडा, भजन, गण, गौळण अशा अनेक प्रकारात साथीकरीता वापरली जाणारी तत्कालीन प्रचलित असणारी वाद्ये आपणास या विभागात पाहावयास मिळतात ^{१०} . हा विभाग महत्वाचा आहे .

४ . २ . १ . ४ संग्रहालयातील 'शिकका व मोर्तब'

मराठा काळात कोणताही साधा कागद अधिकृत होण्यासाठी त्यावर सरकारी शिकका मोर्तब असणे हा त्याचा खरेपणाचा निकष मानला जातो . किंवाहना कोणत्याही गोष्टीच्या अंतिम निर्णयाला आपण 'शिककामोर्तब' या दोन वेगवेगळ्या क्रिया केल्यानंतर जो निर्णय अंतिम मानला जातो . त्यासाठी वापरण्यात येणा-या दोन वेगवेगळ्या ठश्यांना शिकका आणि मोर्तब असे म्हटले जाते . या संग्रहालयात ३२ वेगवेगळ्या आकाराच्या वेगवेगळ्या अधिक-यांचे हुद्दे दर्शविणारे सोन्यानी मढवलेले शिवकालीन 'शिकका' व 'मोर्तब' आहेत .^{११}

छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालयात छत्रपती शाहु महाराज (दुसरे), छत्रपती राजाराम महाराज (दुसरे), परशुराम श्रीनिवास पंतप्रतिनिधी, नारायणराव पेशवे, छत्रपती प्रतापसिंह महाराज (पहिले) यांच्यासह ३२ वेगवेगळ्या अधिकारी व राजांचे शिकका व मोर्तब यांचा दुर्मिळ ठेवा आहे . विशेष म्हणजे हे सर्व शिकके आणि मोर्तब सोन्याने मढवलेले आहेत . यातील शिकक्याचा जो ठसा आहे, तो साधारणपणे आकाराने मोठा आहे . त्यापूर्वी तो ज्या राजाचा, अधिका-याचा, पंतप्रधान, सचिव किंवा पेशव्याचा आहे . त्यांच्या नावाची अक्षरे गुंफून केलेला आहे .

एखादे आज्ञापत्र, फर्मान, इनाम, वतन, पत्र, नेमणूक, महजर हे कागदावर उतरण्यापूर्वी ज्या कुणाकडून ते रवाना केले, दिले व गेले त्या संबंधिताचा हुद्दा दर्शविणारा शिकका त्या कागदाच्या वरच्या बाजूला उमटविला जात असे . त्यातील मजकूर संपल्यानंतर स्वाक्षरी करण्याआधी अथवा एखादी विशेष टिप्पणी लिहिल्यानंतर कागदाच्या शेवटी जो दुसरा छोटा ठसा उमटविला जात असे त्याला मोर्तब असे म्हणत . मोर्तब याचा अर्थ याठिकाणी मजकूर संपलेला आहे . अशा अर्थाने 'लेखनसीमा' अथवा 'मयदिय विराजते' असा लिहिलेला ठसा आहे .^{१२}

त्यासाठी शिकका आणि मोर्तब असे दोन वेगवेगळे ठसे तयार केले जात असत . असे शिककामोर्तब असणा-या अधिका-याला विशेष दर्जा असे आणि शिककामोर्तब असलेला सरकारी अधिकृत कागद मानला जाई . तसेच हे दोन्ही ठसे असल्याशिवाय कोणताही कागद अधिकृत मानला जात नसे . कालांतराने कोणतीही गोष्ट अधिकृत झाली हे सांगण्यासाठी

त्यावर शिक्कामोर्तव झाले असे म्हणण्याची पध्दत व त्यावरून मराठी भाषेत ‘शिक्कामोर्तव’ हा शब्द प्रचलित झाला असे मानले जात होते.^{१३}

४ . २ . १ . ५ छत्रपती शिवाजीराजांच्या उजव्या हाताचा ठसा

म्हसवडचे राजेमाने यांनी त्यांच्याकडील काही जुन्या वस्तू संग्रहालयाला दिल्या, या वस्तूंमध्ये छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या उजव्या हाताचा ठसा आहे . हा ठसा संग्रहालयात एखाद्या तसबिरीप्रमाणे काचवंद ठेवलेला आहे .^{१४}

४ . २ . १ . ६ मराठेकालीन नाणी

मराठेकालीन नाण्याचा संग्रह हा वस्त्र विभागात आहे . यामध्ये शिवराई, होळकरी, उत्तरमराठेकालीन नाणी व मान्यवर सरदारांच्या काळातील नाणी दोचइमी नाणी, अंकुशीनाणी आणि पन्हाळी रूपये इत्यादी या संग्रहालयात आहेत . शिवाजी महाराजांचे होन या संग्रहालयामध्ये प्रतिकृतीच्या रूपामध्ये आहेत .^{१५}

छत्रपती शिवाजी महाराज यांची सातारा येथील ‘शिवराई’ प्रकारातील ताम्र धातुची नाणी अनेक वेळा सापडली आहेत . या नाण्यावर एका बाजूस “श्री राज शिव” व दुस-या बाजूस “छत्रपती” असे लिखाण आढळते .

४ . २ . १ . ६ . १ शिवकालीन नाणी

अ) दाम

मोगल साम्राज्यात तांब्याचे हे नाणे पाडले जाई . साधारणतः एक रूपया म्हणजे चाळीस दाम असा विनिमयाचा दर असे .

ब) होन

होणू म्हणजे सोने . या अर्थाच्या कानडी शब्दावरून ‘होन’ हे नाव पडले असावे . हे नाणे सोन्याचे असे . हे नाणे राजे पाडत असत . त्या राजाच्या नावावरून ते ओळखले जाई . उदा . डेवराई होन, श्रीरंगराई होन, अच्युतराई होन, पादशाही होन, तसेच ज्या ठिकाणावरून होन पाडण्यात येत असे, त्या ठिकाणाचे होन असेही त्या होनाना म्हटले

जाई . उदा . धारवाडी होन, अदवाणी होन, आदिलशाही व कुतुबशाही होन इ . पोर्तुगीज व इंग्रज हे ही होन पाडत आणि त्याला पागोडा म्हणत .

क) शिवराई होन

होन हे सोन्याचे असे व शिवराई होन हे तांब्याचे होते . शिवराज्याभिषेकानंतरच हे शिवराई होन प्रचारात आले .

ड) रूपया

रूपे म्हणजे चांदी . या धातुवरून रूपया हे मोठया प्रमाणात शेरशहा सूरीने प्रचारात आणले . या रूपयाच्या २ अधेल्या, ४ पावल्या (चौल्या, १६ आणे, ६४ पैसे, १९२ रूपया अशी पोट नाणी असत . या पोटनाण्याची प्रत्येकी नावे पै, पैसे, आणा, चौला/चौली, पावली, अधेला/अधेली अशी नावे असत . रूपया हे नाणे जवळजवळ सर्व हिंदुस्थानातच मोठया प्रचारात असलेले नाणे होते . खुद्द इंग्रजाच्या काळातही त्यांच्या चलनव्यवस्थेत रूपयाला हे स्थान होते .^{१६}

इ) मोहर

हे मोगल साम्राज्यात सोन्याचे नाणे प्रामुख्याने श्रीमंताच्या अर्थव्यवहारात वापरले जाई . त्याला अर्शफी असेही म्हटले जाई . साधारणतः एका मोहरेला त्या काळातील १४ ते १६ रूपये पडत . मोहर हे तसे प्रतिष्ठा मिळालेले नाणे होते .

ई) रूका-टका

रूका हे तांब्याचे नाणे आणि ४८ रूकांचा एक टका होत असे . महाराष्ट्रात विशेषतः सामान्य जनतेत रोजच्या अर्थिक व्यवहारात टका हे नाणे मोठया प्रमाणात प्रचलित होते .

उ) लारी

इतिहास संशोधक ग . ह . खरे यांच्या मते, इराणमधील लारीस्तान नावाच्या देशात हे नाणे पाडले जात असावे . चांदीची तार वाकवून हे नाणे तयार केलेले असे .

प्रामुख्याने कोकणात हे नाणे अधिक प्रचलित होते . कोकणातील ज्या गावी हे नाणे पाडले जाई . त्या गावावरून हे नाणे ओळखले जाई . उदा .चौली (चौल) लारी, दाभोळी (दाभोळ) लारी इ .^{१७}

४ . २ . १ . ६ . २ सातारा येथील मराठकालीन काही प्रमुख राज्यकर्त्यांची नाणी

अ) छत्रपती संभाजी (इ .स . १६८०-१६८९)

शिवपुत्र संभाजी महाराजांनी काही काळ सातारा येथे राज्य केले . हे सातारा येथे सापडलेल्या नाण्यावरून सिध्द होते . त्यांनी तयार केलेल्या नाण्याची दुर्मिळता पाहाता विविध मुद्रातज्ञानी हे सिध्द केले आहे की ही नाणी संभाजी राजांची असावीत .

ब) छ . राजाराम महाराज (१६८९ ते १७००)

छत्रपती शिवाजी महाराजांचे पुत्र छ . राजाराम महाराजांच्या काळातील नाणी ही अत्यंत दुर्मिळ धातुची आहेत . ही नाणी सर्वसाधारणपणे शिवराई सारखीच आहेत . फक्त यावर राजाचे नाव बदललेले पाहावयास मिळते .

क) छ . रामराजा (इ .स . १७४९ ते १७७७)

या कालखंडातील त्यांची ही नाणी अत्यंत कमी प्रमाणात पाहावयास मिळतात . त्याचप्रमाणे अस्पष्ट व खराब अक्षरवाटीका या नाण्यावर आढळते . ही नाणी देखील ताम्र धातुची असून त्याचे वजन ९ ग्रॅम आहे .

रामराजाचे एक नवीन प्रकारचे नाणे पाहावयास मिळते . या नाण्यावर एका बाजूस श्री राम/राजा/ शिव व दुस-या बाजूस छत्र/पती असे लिहिलेले आहे . शिवराई प्रकारातील मोडल्या जाणा-या या सर्व प्रकारच्या राज्यकर्त्यांच्या नाण्यांवर पहिल्यांदाच राजाचे नांव व त्यांच्या वडिलांचे नाव असलेले रामराजाचे नाणे प्रथमच आढळलेले आहे .^{१९}

सातारा जिल्ह्यात सापडलेली काही प्रमुख पेशवेकालीन नाणी पुढील प्रमाणे

वर्ष	टांकसाळीचे नाव	धातू	एकूण नाणी	नाणी सापडल्याचे स्थळ
१९०६	चांदवड	चांदी	१५२	गोदंवले
१९०७	हुकेरी	चांदी	३९	तासगाव
१९०७	चांदवड	चांदी	३७	डिग्रीवाडी
१९१२	चांदवड	चांदी	१००२	जावळी
१९२७	पुणे	चांदी	७४	सातारा
१९३३	पुणे	चांदी	७३	क-हाड
१९३५	पुणे	चांदी	१२५	क-हाड

यावरून असे लक्षात येते की, पेशवेकाळात सातारा प्रदेशात चांदवडी रूपये व त्या खालोखाल पुणे येथील रूपये सर्वाधिक चलनामध्ये होते .

सातारा येथील टांकसाळ मराठेकाळात इ.स.१७०८ मध्ये शाहू महाराज पुन्हा सत्तेवर आल्यानंतर सुरू झाले . या टांकसाळीचे नाव असलेला पहिला रूपया इ.स.१७३४-३५ च्या दरम्यानच्या मोगल बादशहा मोहमंदशहाच्या नावाने पाहावयास मिळतो . याठिकाणी अर्धा रूपया १/४ रूपया, काही सुवर्ण नाणी व ताम्र नाणी पाडली जात होती, असा संदर्भ पाहावयास मिळतो . परंतु ही नाणी अद्याप प्रकाशित किंवा माहितीत आढळत नाहीत .

शाहू महाराजांचे औरंगाबाद टांकसाळीतील अप्रकाशित नाणी

भारतीय मुद्राशास्त्र शोध संस्था अंजनेरी येथील, छायाचित्र संकलन विभाग नाण्यावर अभ्यास करताना पाटणा संग्रहालयातील एका नाण्याचे छायाचित्र पाहावयास मिळाले आहे. त्यावरून पुढील माहिती देता येईल.^{२०}

हे नाणे चांदी या धातूचे असून, त्याचे वजन ५.५९ ग्रॅम आहे व आकार १.७२×१.६२ से.मी. आहे.

ही नाणी मुघल बादशहा औरंगजेब याच्या नावे असून औरंगाबाद येथील टांकसाळीत बनविलेली आहेत. नाण्यावर आलेली तारीख हिजरी आ १८११ अशी आहे. संबधित नाणे अप्रकाशित असून खालील काही गोष्टींवरून हे नाणे मराठेकालीन आहे असे सिध्द करता येईल.

१) नाण्यावर असलेली लिखाणाची शैली अगदीच खराब पध्दतीची आहे. याप्रमाणे श्री महेश्वरी व विगीन्स यांनी आपल्या पुस्तकात हुकेरीचे औरंगजेबाच्या नावाने पाडलेले नाणे दर्शविले आहे. त्याचप्रमाणे यावर देखील लेखन पध्दतीचा अवलंब केलेला आहे. त्यावरून हे नाणे मराठेकालीन असावे असे ग्राह्य धरणे शक्य आहे.^{२१}

२) नाण्यावर आलेली तारीख हिजरी १११८ अशी आहे. म्हणजे १११८ ग्राह्य धरता येणे शक्य आहे. कारण हिजरी १०१८ मध्ये औरंगजेब नव्हता. त्याचा कालखंड हिजरी १०६८ पासून सुरू होतो आणि १११८ ही तारीख त्याच्या कालखंडातील शेवटची तारीख होय. १ मध्ययुगीन नाण्यावर वर्षातील ४ अंकांपैकी एक अंक नाणी बनविणा-यांच्या चुकीमुळे राहून गेलेला आढळतो. उदा. ईलाहाबाद येथे बनविलेले नाणे यावर तारीख हिजरी १८३ राज्यसिंहासन वर्ष १६ असे आहे.^{२२}

३) व्हाईव्हेड यांच्या मते औरंगजेबाची पुर्वीची नाणी जी सुवर्ण व चांदीची आहेत. या नाण्यावर टांकसाळीचे नाव वरच्या ओळीत येते तर हेच नाव नंतरच्या काळात खालच्या व शेवटच्या ओळीवर येते. हिजरी ११०० पासून औरंगाबाद हे शहर “खुजिस्ता बुनीयाद” ही संकल्पना जोडून नाव पाहावयास मिळते. म्हणजेच मुघलांचे हिजरी वर्ष ११०० नंतर कोणतेही नाणे फक्त औरंगाबाद नावाचे नाही तर खुजिस्ता बुनीयाद औरंगाबाद अशा नावाने पाडलेले आहे.^{२३}

४) इ.स.१७०७ च्या सुरुवातीस शाहूची मुक्तता मोगलांकडून झाली . या मुक्ततेत औरंगजेबाचा मुलगा आझदशहा याने औरंगजेबाला मृत्युनंतर काही अटीवर शाहू महाराजांची मुक्तता केली होती . त्या अटी म्हणजे

१) शाहू महाराजाना दख्खन प्रांतातील सहा सुभ्यांची सरदेशमुखी व चौथाईचा अधिकार दिला होता .

२) शाहूने मोगलांचा मांडलिक म्हणून राज्य करावे .^{२४}

वरील सर्व कारणावरून असे लक्षात येते की, छत्रपती शाहूची मुक्तता झाल्यानंतर ताकाळ मोगलांना विश्वासात घेण्याच्या दृष्टीने हे नाणे पाडले असावे .

अशा प्रकारे मराठेकालीन नाण्याची माहिती मिळविण्यासाठी छ . शिवाजी महाराज संग्रहालयातील नाण्याचा उपयोग होतो . या नाण्यावरून त्या काळातील राजकीय, आर्थिक, सामाजिक व सांस्कृतिक माहिती समजते . नाणे हे महाराष्ट्रातील ऐतिहासिक साधन आहे .

४ . २ . १ . ७ वस्त्र विभागातील इतर काही वस्तू

वरील वस्तूशिवाय संग्रहालयामध्ये या विभागात पुढील काही मराठाकालीन वस्तू आहेत . त्यामध्ये मराठाकालीन घोड्याची जरीची खोगीर, खुळखुळा, घोड्याला चाल शिकविण्यासाठी त्याचा वापर केला जात होता . लगाम व रिकीब इत्यादी वस्तू दिसून येतात .

मराठेकालीन वजने व मापे आणि रहिमतपूर येथे सापडलेल्या फारशी भाषेत मजकूर लिहिलेल्या दोन विटा यांचाही संग्रह या विभागात करण्यात आला आहे .

अशा प्रकारे वस्त्रविभागात वरीलप्रमाणे मराठाकालीन वस्तूंचा संग्रह करण्यात आला आहे . त्यावरून मराठ्यांचा इतिहास सर्वांना माहिती होण्यास मदत होते . त्यामुळे सांस्कृतिक जीवन व मराठाकालीन सांस्कृतिक जीवन यातील तफावत समजण्यास मदत होते .

४ . ३ चित्र विभाग

श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालयामध्ये चित्र विभाग हा चौथा विभाग आहे . यामध्ये भारतीय संस्कृतीच्या चित्रकलेच्या परंपरेस अनुसरून मराठेशाहीच्या काळातील चित्रकलेचे नमुने ठेवलेले आहेत . त्यामुळे हे क्षेत्र स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय आहे . या विभागात वेगवेगळ्या प्रकाराची चित्रे ठेवण्यात आली आहेत . त्यामध्ये ग्लास पेंटिंग, भित्तीचित्रे, व 'आपेक पेंटिंग' वगैरे चित्राचा समावेश होतो .^{२५}

४ . ३ . १ भारतीय चित्रकलेचा उगम व विकास

मानवाच्या प्रमुख गरजा अन्न, वस्त्र व निवारा या आहेत . प्राचीन काळापासून मानव या आपल्या गरजा भागविण्यासाठी रानावनात भटकत असताना झाडांची पाने, प्राण्यांची कातडी, दगडगोटे, गारगोटी, लाकूड व प्राण्याची शिकारीसाठी लागणारी दगडी शस्त्रे अशा वस्तूंचा वापर करू लागला होता . पुढे या गरजा भागवत असताना त्याने आपल्या बुद्धीच्या जोरावर या साहित्यात प्रगती केली . त्यातूनच नवनवीन कला उदयास येऊ लागल्या . यामध्ये प्रापंचिक गरजा भागविणा-या कला व आत्मिक किंवा मानसिक आनंद असे दोन प्रमुख प्रकारांचा उल्लेख करता येईल . दैनंदिन गरजा भागविणा-या कलामध्ये शिवणकला, पाककला यासारख्या व ललितकलामध्ये गायन, संगीत, साहित्य, नाटय व चित्रकला इत्यादी कलांचा उल्लेख करता येईल .

भारतीयांना चित्रकलेचे ज्ञान अवगत नव्हते, असा पाश्चात्य लोकांचा समज होता . त्यांना वाटत होते की, भारतात सापडणारी पौरात्य चित्रे ही पर्शियन असावीत, अशा प्रकारचा गैरसमज पाश्चात्य लोकांचा झालेला होता . पुढे भारतीयांनी चित्रकलेचे ज्ञान ग्रीक लोकांकडून घेतले असावे, असे मत मांडले जाऊ लागले . लॉर्ड मेकॉलेसारख्या पाश्चात्य विद्वानाने ही भारतीय ललित कलासंदर्भात 'All Indian Art Should Be Worthless' असे उद्गार काढलेले आहेत . त्यामुळे भारतीय चित्रकलेचे प्राचीन काळी मानव गुहेत राहत होता, तेव्हा तो गुहेत दगडी भिंतीवर प्राणी, निसर्ग व मानव यांची चित्रे काढित होता . यावरूनही आपणास प्राचीन काळी चित्रकला ज्ञात होती असे म्हणावे लागेल . भारतीय चित्रकला ही प्राचीन असून ती स्वतंत्र व अभिजात होती यासाठी काही पुरावे पुढीलप्रमाणे देता येतील .

अ) भारतीय चित्रकलेविषयीचा अत्यंत प्राचीन पुरावा 'ऋग्वेद' या आर्यानी लिहिलेल्या ग्रंथात सापडतो. ऋग्वेदाचा काळ हा इ.स.पू. ४०० वर्ष आहे. या ग्रंथात पुढील श्लोक आहे.

दिव इत्या जीजनत् सत्य कारून |

अहया चिच्चऋर्वयुना गृणन्तः |^{२६}

या श्लोकाचा अर्थ असा होतो की "अशा रितीने स्वर्गातून सात कारागीर उत्पन्न केले. ते दिवसा गात गात आपली कामे करतात" या सात कारागीरामध्ये चित्रकार, शिल्पकार, नर्तक, कवी, गायक, वास्तूकार व वादक इत्यादीचा समावेश होत होता.

ब) रामतापानी उपनिषदातही चित्रकलेचा उल्लेख आढळतो.

तद्धः साध्यमालिखेत् ||४१||

लिखेद्विजान्तरे रमाम् ||४२||

तदग्रे अनंग मालीखेत् ||४३||

याचा अर्थ असा होतो की, खाली साध्यदेवतेचे चित्र काढावे. बीजामध्ये रमेचे चित्र काढावे. त्याच्या पुढे मदनाचे चित्र काढावे.

वरील प्राचीन भारतातील चित्रकलेच्या उल्लेखाशिवाय रामायण व महाभारतातही चित्रकलेविषयी काही उल्लेख मिळतात. महाभारतातील मयसभा, हरिवंशातील चित्ररेखा, भास कवीच्या 'स्वप्नवासवदत्तम्' नाटकातील उल्लेख त्याचबरोबर इ.स.पूर्व. ३ - या शतकातील कौटिल्याच्या अर्थशास्त्र ग्रंथामध्ये 'कारू' हा शब्द प्रयोग आलेला आहे.^{२७} या शब्दाचा अर्थ चित्रकार असा होतो. कालिदासाच्या शाकुंतल नाटकातील राजाने काढलेल्या चित्रांचा उल्लेख अनेक संदर्भावरून भारतीय चित्रकला ग्रीक अथवा पर्शियन लोकांच्या प्रभावाने निर्माण झाली, असे म्हणणे चुकीचे होईल एवढेच नव्हे तर भारतीय चित्रकलेवर अन्याय होईल. चित्रकला ही मुळ भारतीयांची आहे.

इ.स.३ -या शतकात वात्सायनाने कामसूत्र नावाचा ग्रंथ लिहिला. त्या ग्रंथात रूपभेद, प्रमाण, भाव, लावण्यायोजन, सादृश्य, वर्णिकाभंग ही चित्रकलेची सहा अंगे

सांगितली आहेत . यावरून तिस-या शतकातील चित्रकलेविषयी माहिती मिळते व ती चित्रकला किती उच्च कोटीला पोहोचली होती याची ही माहिती मिळते .

वरील सर्व विवेचनावरून पाश्चात्यांच्या काळात कलांचा प्रभाव भारतीय चित्रकलेवर होता असे म्हणणे योग्य ठरणार नाही . याउलट भारतीय चित्रकलेचाच प्रभाव युरोपीय चित्रशैलीवर होता असे म्हणणे योग्य होईल . भारत, चीन व जपान या पौरात्य देशात रूपभेद, प्रमाण, भावदर्शन, सादृश्य, लावण्यायोजना, वर्णिकाभंग अशा सहा अंगानी या दृकभाषेचा किंवा दृक संगीताचा प्रयोग हजारो वर्षांपासून विविध शैलींच्या विकासाने होत आला आहे . परंतु युरोपात या दृकभाषेची खरी ओळख इंप्रेशनिस्ट चित्रकार व व्हिसलर या चित्रकारांनी गाजविलेली १९ व्या शतकाची अखेर यावी लागली .^{२९} त्यामुळे पाश्चात्यांनी केलेले भारतीय चित्रकलेसंदर्भातील भाष्य जाणीवपूर्वक स्वतःचे श्रेष्ठत्व दाखविण्यासाठी केले असावे . थोडक्यात भारतीय चित्रकला ही प्राचीनतम व स्वयंभू असून मुळातच भारतीय चित्रकला व पाश्चिमात्य चित्रकला यात मुलभूत फरक म्हणजे पाश्चिमात्य चित्रकला ही छायामिश्रणप्रधान (Art of Mass Painting) असून भारतीय चित्रकला ही रेखाप्रधान (Art of Line Painting) आहे .^{३०} त्यामुळे भारतीय चित्रशैलीवर पाश्चात्य चित्रशैलीचा प्रभाव पडलेला नाही हे दिसून येते .

४ . ३ . २ भारतीय चित्रकलेचे प्रकार

भारतीय चित्रकलेचे तीन प्रकार आहेत .

- १) बौद्ध चित्रकला
- २) हिंदु चित्रकला
- ३) मोगल चित्रकला

यांची सविस्तर माहिती पुढील प्रमाणे आहे .

४ . ३ . २ . १ बौद्ध चित्रकला

बौद्ध चित्रकलेचा उगम व विस्तार बौद्ध धर्माच्या प्रसाराकरीता झाला . ही चित्रकला मुख्यतः लेण्यात अथवा गुहेतील भिंतीवर आढळून येते .

४.३.२.२ हिंदू चित्रकला

हिंदू चित्रकला ही राजपूत राजांच्या आश्रयाने प्रसिध्दीस आली. हिंदू चित्रकलेत भक्तीचे प्रतिबिंब असून भारतात ही चित्रे ईश्वराची प्रतिके म्हणून घरी लावली जातात.

४.३.२.३ मोगल चित्रकला

मोगल चित्रकला ही पर्शियन चित्रकलेपासून उत्पन्न झाली असून तिच्यावर राजपूत शैलीचा प्रभाव जाणवतो. यातील विषय ऐहिक स्वरूपाचे असल्याचे आढळून येते. मोगल चित्रशैलीत तीन विभाग पडतात ते खालीलप्रमाणे :

- १) इराणी
- २) दिल्ली
- ३) शाही इत्यादी.

मोगल चित्रे ही लहान आकाराच्या कागदावर काढलेली आहेत. इंग्रजीत त्याला 'Miniature Paintings' म्हणतात. जी चित्रे हातात सहज रितीने वागविता येतात अथवा एकाच्या हातून दुस-या हाती सहज देता येतात. एवढ्या आकाराच्या चित्रांना 'Miniature Paintings' असे म्हणतात.^{३१}

४.४ श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालयातील चित्रे

चित्रविभागात प्रवेश केल्यानंतर पहिले चित्र हे छ. शाहू महाराजांचे दत्तकपूत्र प्रतापसिंह महाराजांचे आहे. त्यानंतर लघू चित्रशैलीतील संगीत व कला याविषयीची चित्रे आहेत. रागशमिणीची चित्रे असून त्यामध्ये राग गुणकली, भांडे घेतलेली स्त्री, राग आसावरी, राग हमीर, राग केदार इत्यादी वैशिष्ट्येपूर्ण चित्रे आहेत.

याशिवाय या विभागात प्रामुख्याने मराठेशाहीचे संस्थापक श्री छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्यापासून सुमारे २०० वर्षे ज्या मराठे राज्यकर्त्यांनी मराठेशाही वाढविली, त्या ऐतिहासिक राज्यकर्त्या पुरुषांची चित्रे याठिकाणी प्रदर्शित केलेली आहेत.

अ) रंगीत पारदर्शक चित्रे

या चित्रांमध्ये मराठाकालीन महत्वाच्या व्यक्तींचा समावेश केलेला आहे . यामध्ये पहिले चित्र हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराज याचे चित्र आहे . त्यानंतर २०० वर्षे ज्या मराठे राज्यकर्त्यांनी मराठेशाही वाढविण्यासाठी प्रयत्न केले त्या ऐतिहासिक राज्यकर्त्यांची चित्रे या ठिकाणी प्रदर्शित केली आहेत . यामध्ये शिवपुत्र छत्रपती संभाजी महाराज व संभाजी महाराजांचा पुत्र छत्रपती शाहू महाराजांचे चित्र काढलेले आहे . या महत्वाच्या चित्रानंतर मराठेकालीन पेशवे व त्यांचे सरदार यांची चित्रे रंगीत पारदर्शक चित्रात लावलेली दिसून येतात . पेशवे व त्यांचे सरदार यांच्या चित्रात अनुक्रमे माधवराव बल्लाळ, तुकोजी होळकर, मल्हारराव होळकर, पिलाजीराव जाधव, महादजी शिंदे, रघुनाथराव पेशवे, पेशवा पहिला बाजीराव त्याचबरोबर सवाई माधवराव, हरिपंत फडके व महादजी शिंदे यांचे एकत्रित चित्र काढलेले दिसून येते . ही चित्रे पाहिली असता आपल्या डोळ्यासमोर मराठाकालीन शिवकाळ व पेशवेकाळ दिसून येतो .

गोविंद रामचंद्र माटे, सातारा यांच्या राम मंदिरातील पारंपरिक

चित्रे

ही चित्रे ओपेक पेटींगमध्ये काढलेली आहेत . या चित्रामध्ये देवदेवतांचे विविध प्रकार दाखविलेले दिसून येतात . देवदेवतांना विविध अवतारांमध्ये दाखविले आहे . ही चित्रे एकूण १४ आहेत . त्यामध्ये पुढील चित्रांचा समावेश होतो .

विठ्ठल रूक्मिणी, दोनमुखी विष्णूची मूर्ती, चार मुखी विष्णूची मूर्ती व एकमुखी विष्णूची मूर्ती, चतुर्भुज विष्णूची मूर्ती, विष्णूच्या डाव्या मांडीवर लक्ष्मी बसलेली मूर्ती, श्री कृष्ण गोपिका, भगवान शंकर, गणपती रिध्दी सिध्दी, शंकर पार्वती व नाद यांचे एकत्रित चित्र, विष्णू लक्ष्मीचे चित्र, श्री विष्णू लक्ष्मी नागावर झोपलेली मूर्ती, नरसिंहाने हिरण्यकश्यपाचा वध करित असतानाचे चित्र आणि नाकधारी गरूड इत्यादी . देवदेवतांच्या विविध अवतारातील चित्रे या मध्ये पाहावयास मिळतात . यावरून प्राचीन काळात देवदेवतांना किती महत्व होते हे दिसून येते . विशेषतः विष्णूचे विविध अवतार, त्याची पत्नी लक्ष्मी, त्यांचे वाहन गरूड व नाग यांचेही महत्व या चित्रामध्ये रेखाटले आहे . त्याचप्रमाणे श्री कृष्ण, गणपती विठ्ठल रूक्मिणी यांचेही चित्र आपणास पाहावयास मिळते .^{३२}

क) श्री जयराम स्वामीच्या मठातील भिंतीचित्रे

या विभागात सर्वांचे लक्ष वेधून घेणारे चित्र म्हणजे भिंतीचित्रे होत. ही भिंतीचित्रे पुसेसावळी पासून दोन मैलांचे अंतरावर असलेल्या जयरामस्वामींच्या वडगाव येथील मठातील भिंतीचित्रे आहेत. साधारणतः ३०० वर्षापूर्वीची ही भिंतीचित्रे तेथील मठातील भिंतीसह काढून आणून या ठिकाणी प्रदर्शित केलेली आहेत. या चार भिंतीचित्रांचे विषय पौराणिक असून रामायण व महाभारतातील आहे. यामध्ये राम-सिता, श्रीकृष्ण-जांबवती, ऋषी-मुनी आणि पौराणिक देखावा अशी ही चारही चित्रे प्रेक्षणीय आहेत. ^{३३}

जयरामस्वामींच्या वडगाव येथील मठातून आणलेल्या भिंतीचा आकार साधारणपणे ३×४ असा असून हा मठ शिवकाळात १७ व्या शतकात बांधला गेला होता. त्याकाळात या भिंतीवर प्राचीन काळातील वरील चित्रे काढली होती. या चित्रांचे महत्त्व लक्षात घेऊनच ती भिंत या संग्रहालयात जतन करून ठेवलेली आहे.

ड) काचचित्रे

काचचित्रामध्ये पुढील चित्रांचा समावेश होतो. यामध्ये एका राजाचे चित्र काढले असून त्याने हातामध्ये एक पोपट घेतलेला आहे. दुसरे चित्र मराठ्यांचा पेशवेकालीन सरदार नाना फडणवीस यांचे आहे. त्यानंतरची चित्रे अनुक्रमे राजपूत सरदार, पेशवेकालीन सरदार, महादजी शिंदे ही ऐतिहासिक व्यक्तीचित्रे या काचचित्रात प्रदर्शित केलेली आहेत. त्याचबरोबर एकवीर स्त्री व व्यक्तीचित्र इत्यादी चित्रे काचविभागात एका बाजूला प्रदर्शित केलेली आहेत.

काचचित्राच्या दुस-या बाजूला एक राजकन्या, राजा, शिव-पार्वती, राम-सिता, श्रीकृष्ण, युरोपच्या राजाचे चित्र, युरोपियन स्त्रीयांची चित्रे व पौराणिक देखावा इत्यादी चित्रे या विभागात प्रदर्शित करण्यात आली आहेत. ^{३४}

अशा प्रकारे चित्रविभागामध्ये वरील प्रकारची चित्रे प्रदर्शित केलेली दिसून येतात. या चित्रामध्ये लघुचित्रशैली व मराठाशैली यांचा समावेश केलेला दिसून येतो. मराठाशैलीचे वैशिष्ट्ये म्हणजे एका समान पातळीवर केलेले पेंटिंग पौराणिक ऐतिहासिक चित्र, त्यातील अत्यंत बारकावे, योग्य रंगसंगती, योग्य रचना, विषयातील ठळकपणा आणि

देवदेवतांचे विविध प्रकार इत्यादी महत्वाची वैशिष्ट्ये दिसून येतात. काचचित्रामध्ये रंगसंगती ही गडद रंगाकडून फिककट रंगाकडे असलेली दिसून येते. या चित्रविभागामुळे प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक चित्रांची माहिती मिळते तसेच मध्ययुगीन काळात विशेषतः मराठेकाळ व पेशवेकाळ यात जी चित्रशैली होती त्याची ही माहिती मिळते.

४.४ मराठा आर्ट गॅलरी

छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालयाचे प्रमुख दोन विभाग पडतात. त्यातील हा दुसरा विभाग होय. हा विभाग नवीन राजवाड्यात येतो. प्रतापसिंह महाराजांच्यानंतर सातारच्या गादीवर आलेल्या आप्पासाहेब यांनी सन १८४४ मध्ये हा राजवाडा बांधला. या इमारतीमधील एक भाग म्हणजे दरबार हॉल होय. ही वास्तू १९६६ पासून या संग्रहालयाकडे जतन करण्यासाठी देण्यात आली आहे. कलेचा उत्तम नमूना असलेल्या वास्तूचे नामकरण 'मराठा आर्ट गॅलरी' असे १९८३ मध्ये करण्यात आले आणि ही गॅलरी कलाकारांना त्यांच्या कलाकृती रसिक प्रेक्षकांसमोर सादर करण्यासाठी खुली करण्यात आली. मा.श्री.बी.आर. सावंत जिल्हाधिकारी, सातारा यांच्या शुभहस्ते आणि मान्यवरांच्या उपस्थितीत आर्ट गॅलरीचे उद्घाटन करण्यात आले.^{३५}

नवीन राजवाड्याच्या मोठ्या सभागृहातील डाव्या बाजूस रामायण व महाभारत ही महाकाव्ये तसेच पुराणातील कथानकावर आधारलेली भिंतीचित्रे रेखाटली आहेत. छतामधील लाकडी वास्यांमुळे अकरा खने निर्माण झाले असल्याने सभागृहास अकाराखणी सभागृह म्हणतात. सभागृहात मध्यभागी असलेल्या लाकडी कोरीव नक्षीकामाच्या स्तंभांना आधारून उच्च दर्जाचे लाकडी कोरीव कामही केलेले आहे. त्यावरून हा वाडा शाहूच्या रंगमहालापेक्षा सुंदर करण्याचा मनोदय आप्पासाहेबांचा होता. सभागृहाच्या दक्षिण बाजूस असलेल्या भिंतीत खिडक्या व प्रवेशद्वार बांधून या भिंतीचित्रावर प्रकाशाची योजना केली आहे. उत्तरेकडील प्रवेशद्वारातून सभागृहात प्रवेश करता येतो. सभागृहात एकूण २१ भिंतीचित्रे असून त्यातील चार ०.६×१.२ मी. (२×४फुट) आकाराची व उर्वरित १.४×१.२ मी. (४.६×४ फुट) आकाराची आहेत. उत्तरेकडील भिंतीवर रामास उचलून नेणारा हनुमान, शेषशायी विष्णू, रिद्धिसिद्धिसह गणेश, गणेश-पार्वतीसह शिव आणि गरूडारूढ विष्णू उल्लेखनीय आहेत. दक्षिणेकडील भिंतीवर कालियामर्दन करणारा कृष्ण, महिषासूरमर्दिनी, पंचमुखी शिव, समुद्रमंथन, रथारूढ अर्जुनासह युद्धास निघालेले पांडव, रामपंचायतन, झोपाळयावरील गणेश व कृष्ण, सीता स्वयंवर, द्रौपदी स्वयंवर,

तहानलेल्या शिलेदाराची तृष्णा भागविणा-या महिला ही भिंतिचित्रे उल्लेखनीय आहेत . पूर्वकडील भिंतीवर विष्णू, गोपिकासह रंग खेळणारा कृष्ण, दुर्गेसमोर नृत्य करणारा शिव आणि कुस्ती करणारे मल्ल ही भिंतिचित्रे उल्लेखनीय आहेत . मुख्य सभागृहास लागून असलेल्या एका लहान खोलीत एका महिलेसह गालिचावर बसलेला सरदार, दोन डोक्याचा गरूड आणि धावत सुटलेला मदमत्त हत्ती ही भिंतीचित्रे उल्लेखनीय आहेत .^{३६}

नवीन व जुन्या राजवाड्यात रेखाटलेली भिंतिचित्रे वाई व मेणवलीच्या भिंतिचित्रापेक्षा वेगळ्या शैलीची व त्यानंतरच्या कालावधीतील आहेत . येथील शैलीवर राजस्थानी प्रभाव नसून ती पुर्ण उन्नत मराठा शैली आहे .^{३७} यातील बहुतांश चित्राचा विषय हिंदू महाकाव्य व पुराणांमधील कथानकांवर आधारले आहेत . या भिंतिचित्रांमध्ये आवश्यकतेपेक्षा जास्त मानवी आकृती रेखाटल्यामुळे आवश्यक असलेली झाडे व निसर्गदृश्ये कमी, आकाराने लहान व केवळ प्रतिकात्मक दाखविली आहेत . या चित्रांमधील सर्व महिला मराठी पध्दतीची लुगडी नेसलेल्या आहेत . पांडव व मल्लरूपातील भीमाचा पेहराव मराठी धाटणीचा वाटतो . सर्व पुरुषी व्यक्तिमत्त्वे मराठमोळ्या पगडी व धोतरांनी रेखाटली आहेत . बहुतांश आकृतींना रूपरेषा आहे . सीता स्वयंवर, द्रौपदी स्वयंवर व अमृतमंथनासारख्या कथानकानुसार आवश्यक अनेक व्यक्तिमत्त्व धारण करणा-या मानवी आकृती रेखाटलेल्या आढळतात . या भिंतीचित्रामधील मांडणी, सामग्री व रेखाटने मराठा शैलीची आहेत . येथील रंगही वाई मेणवलीच्या रंगाप्रमाणेच वापरलेले दिसतात .^{३७}

अशा प्रकारे मराठा आर्ट गॅलरीतील चित्रे ही प्रामुख्याने पौराणिक विषयावर आधारित आहेत . चित्रामध्ये वापरलेली वेशभूषा, अलंकार, वाद्ये, शस्त्रे, इमारती, वस्तू व गोष्टी मराठाकाळाची साक्ष देतात . मल्लयुद्ध, शिवपार्वती, रंगपंचमी, श्री विष्णू, श्री गणेश, शेषशायी विष्णू, समुद्रमंथन अशी विविध प्रसंगातील १९ भिंतीचित्रे या वास्तुमध्ये चांगल्या स्वरूपात जतन केलेली आहेत . याशिवाय विविध विषयाचे चित्रण असलेली लघुचित्र शैलीतील २० लघुचित्रे या ठिकाणी प्रदर्शित केली आहेत .

४ . ५ समारोप

श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालय हे सातारा शहराचा ऐतिहासिक वारसा जतन करून ठेवण्यासाठी निर्माण केले आहे . या संग्रहालयाने मराठेकालीन संस्कृतीची ओळख करून देण्याचे कार्य चालू ठेवले आहे . संग्रहालयामधील रचना ही व्यवस्थितरीत्या

केल्याने लोकांना प्रत्येक विभागातील साहित्य चांगल्या पध्दतीने पाहावयास मिळते . मराठेकालीन १७ व्या १८ व्या शतकातील पोषाख, वस्त्रे, अलंकार भिंतीचित्रे, कोरीव कला, नक्षीकाम, भांडी या वस्तुंचे प्रदर्शन या संग्रहालयातून होते . या संग्रहालयातील वस्त्र विभागातून मराठेशाहीतील पोषाखांचे दर्शन घडते . देशी व परदेशी कापड महाराष्ट्रात येत असे . राजापासून ते सामान्य माणसापर्यंत हे कापड वापरात असत . यामध्ये तलम, नक्षीचे, भरजरी वेशभूषा काढलेले अनेक कपडे आहेत . रंगीत कापड, पैठणी, जरीच्या साड्या, गालिचे, मराठा सरदारांच्या पगड्या, जिरेटोप, विजापुरी पगडी अशा विविध प्रकारच्या पगड्या आहेत . शिवरायांच्या होन (प्रतिकृती) तांब्याची, चांदीची नाणी आहेत . छत्रपती शिवाजीराजांच्या मुद्रा प्रतिकृतीच्या स्वरूपात येथे पाहावयास मिळतात . सावंतवाडी पध्दतीचे हातपंखे, मराठेकालीन वाद्ये यामध्ये सारंगी, चिपळया, तंतुवाद्य, डफ, दिमडी, तुणतुणे यांचा समावेश आहे . लगामाचे निरनिराळे प्रकार येथे पाहावयास मिळतात . हाताने तयार केलेली कात्री, खुळखुळे, अत्तराच्या वाटल्या, बुद्धीबळाचे हस्तीदंती व पितळी फासे, हस्तीदंती भोवरे, सोंगटया येथे आहेत . रहिमतपूरच्या फारसी मजकुराच्या विटा, कातड्याचे तेलाचे बुधले इत्यादी वस्तू पाहावयास मिळतात .

चित्रविभागातून प्रामुख्याने श्री छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्यापासून सुमारे २०० वर्षांपर्यंत ज्या मराठे राज्यकर्त्यांनी मराठेशाही वाढविली त्या पुरुषांची चित्रे या विभागात आहेत . त्याचप्रमाणे भारतीय शैलीचे चित्रे, काच चित्रे (ग्लास पेंटिंग्ज) आहेत . शिवाजी महाराज, संभाजी महाराज व इतर मान्यवरांच्या तत्कालीन चित्रावरून तयार केलेल्या रंगीत पारदर्शिका आहेत . जयरामस्वामींच्या मठातील पुसेसावळी येथील भिंतीचित्रे येथे जतन करून ठेवली आहेत . त्यांचे राम-सीता, श्रीकृष्ण-जांबवती, ऋषी-मुनी व पौराणिक देखावे हे चार विषय आहेत .

“मराठा आर्ट गॅलरी” या वास्तूमध्ये जी भिंतीचित्रे आहेत . ही चित्रे मुख्यतः पौराणिक विषयांवर आधारित आहेत . त्या चित्रामध्ये दाखविलेले अलंकार, वेशभूषा, वाद्ये, शस्त्रे, इमारती इत्यादी मराठेकालीन इतिहासाची साक्ष देतात . अशा प्रकारच्या विविध कलेचा उत्तम नमुना असल्यामुळे या वास्तूचे नामकरण “मराठा आर्ट गॅलरी” असे करण्यात आले आहे . ही गॅलरी कलाकरांना त्यांच्या कलाकृती रसिक प्रेक्षकांसमोर सादर करण्यासाठी खुली करण्यात आली आहे . अशा प्रकारे मराठी वारसा जतन करण्याचे आणि कलाकरांना कला

प्रदर्शित करण्याची संधी देण्याचे कार्य महाराष्ट्र शासनाच्या पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये विभागाच्या श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालयामार्फत सुरू आहे .

संदर्भसाधने :

- १) डॉ. कोलारकर श.गो. 'मराठ्यांचा इतिहास' श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर २००३,
पान नं. ५२७
- २) डॉ. पवार अप्पासाहेब (संपा.) 'मराठी सत्तेचा उदय', 'निराली प्रकाशन' पुणे २००१
पान नं. १९६.
- ३) प्रत्यक्ष माहिती व मुलाखत श्री.शिंदे पी.डी.दि.१७.३.२०११, वेळ दुपारी २.०० ते
४.०० वा.
- ४) प्रत्यक्ष माहिती व मुलाखत श्री.गोसावी अश्विनीकुमार, दि.१८.३.२०११, वेळ दुपारी
२.०० ते ४.०० वा.
- ५) प्रत्यक्ष माहिती व मुलाखत सौ.द्रविड मॅडम, दि.२०.३.२०११, वेळ दुपारी ३.०० ते
५.०० वा.
- ६) साप्ताहिक सकाळ, २६ जून, २०१०, पान नं. ६
- ७) कित्ता पान नं. ७
- ८) कित्ता पान नं. ८ व ९
- ९) कित्ता पान नं. १० व ११
- १०) श्री.छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालय, सातारा, मार्गदर्शकपुस्तिका पान नं. ३
- ११) दैनिक लोकमत, पुणे, १२ एप्रिल, २००९, पान नं. ३
- १२) दैनिक तरूण भारत, सातारा ६ मार्च, २००२, पान नं. ३
- १३) कित्ता पान नं. ६
- १४) दैनिक लोकसत्ता, पुणे, लोकरंग पुरवणी, १२ एप्रिल, २००९, पान नं. ३
- १५) उपरोक्त (मागदर्शक पुस्तिका) पान नं. ३

- १६) पवार अप्पासाहेब (संपा.) 'मराठयाचे अंतरंग' सुमेरू प्रकाशन, २००६, पान नं. २००
- १७) कित्ता, पान नं. २०१
- १८) बलसेकर दिलीप पी., 'पिडीग्री टाईप कॉईन ऑफ द मराठा किंग रामराज आय. आय. आर. एन. एस. न्युज लाईन', इश्यु. २१ जाने., १९९९, अंजनेरी, पान नं. २१
- १९) गुप्ता परमेश्वरीलाल, 'कॉईन होर्ड फ्रॉम महाराष्ट्र', द न्युमितमॅटिक्स सोसायटी ऑफ इंडिया, १९७०, पान नं. ३० ते ३६
- २०) आय. आय. आर. एन. एस., छायाचित्र संकलन विभाग, निगोटिव्ह नंबर अे -२२८ /१-८, पटना संग्रहालय, रजिस्टर नं. १९८३, पान नं. ५७
- २१) महेश्वरी के. के. व केनिथ विगोन्स, 'मराठा सिस्टीम, अॅड कॉईनेज' १९९९, पान नं. ६२
- २२) बलसेकर दिलिप व मोईन दानिश, 'येवला होर्ड ऑफ मुगल सिल्व्हर कॉईन्स : अे स्टडी : न्युमिसमॅटिक्स डायजेस्ट', मुंबई १८, १९९४, काईन नं. १८७ पान नं. १८७
- २३) व्हाईहेड आर.बी., 'कॅटलॉग ऑफ कॉईन्स इन द पंजाब म्युझियम लाहोर नंबर - ११, कॉईन ऑफ द मुगल अेम्परर्स (ऑक्सफोर्ड)', १९९४, पान नं.
- २४) सिन्हा एच. एन., 'राईज ऑफ द पेशवा', पान नं. १२, १३
- २५) सरदेसाई बी.एन. 'इतिहासलेखन परिचय', फडके प्रकाशन, सप्टें., २००६, पान नं. १६७
- २६) ऋग्वेद ग्रंथ ४/१६/३ पान नं. २०
- २७) कौटिल्य 'अर्थशास्त्र', पान नं. २०८
- २८) परांजपे र.वि., 'शिखरे रंगरेषांची', पान नं. ६२
- २९) कित्ता, पान नं. ५१४

- ३०) श्री भगवानराव गौरवग्रंथ, भाग १ ते ४, पान नं. ४७१
- ३१) किल्ला, पान नं. ५१४
- ३२) प्रत्यक्ष माहिती व मुलाखत, दि. २०.३.२०११, वेळ दुपारी २.०० ते ३.०० वा .
- ३३) छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालय मार्गदर्शक पुस्तिका, पान नं. ३
- ३४) प्रत्यक्ष माहिती व मुलाखत, दि. २२.३.२०११, वेळ दुपारी ३.०० ते ४.०० वा .
- ३५) उपरोक्त (मार्गदर्शक पुस्तिका), पान नं. ४
- ३६) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, सातारा जिल्हा, १९९९, पान नं. ९०४
- ३७) आपटे वी.के. 'मराठा वॉल पेंटिंग्ज', पान नं. १०, 'कार्यालयाने डिसेंबर, १९९४
मध्ये केलेल्या सर्वेक्षणाच्या आधारे
- ३८) उपरोक्त, सातारा जिल्हा गॅझेटियर, पान नं. ९०५

प्रकरण - पाचवे

मूल्यमापन

सातारा हे सहयाद्रीच्या पायथ्यामध्ये वसलेले ऐतिहासिक शहर असून या शहराभोवती अजिंक्यतारा, पांडवगड, वैराटगड, चंदनगड, वंदनगड सदाशिवगड आणि सज्जनगड असे सात किल्ले आहेत. या सात किल्ल्यांच्या सुरक्षित तटबंदीमध्ये असलेले सातारा शहर हे मराठ्यांच्या इतिहासात 'मराठा राज्याची थोरली पाती' या नावाने ओळखले जाते. मुघलांच्या कैदेतून सुटल्यानंतर संभाजीपुत्र शाहू यांनी शिवाजी महाराजांच्या पदस्पर्शाने पावन झालेल्या आणि वास्तव्याने पुनित झालेल्या या शहराची राजधानी म्हणून त्यांनी निवड केली. इ.स.१७०८ पासून हे शहर मराठ्यांची राजधानी म्हणून ओळखले जाते.

ऐतिहासिक वारसा जपणा-या या सातारा शहरात मराठेकालीन संस्कृतीची ओळख करून देणारी एखादी संस्था असावी, असा विचार साता-यातील अनेक मान्यवरांच्या मनात होता. या विचारांना मूर्त स्वरूप देण्याचे श्रेय आधुनिक महाराष्ट्राचे शिल्पकार माननीय नामदार श्री.यशवंतराव चव्हाण यांच्याकडे जाते. या संग्रहालयाच्या स्थापनेची सुरुवात १९६६ मध्ये झाली. १३ जानेवारी, १९७० रोजी माननीय नामदार श्री.यशवंतराव चव्हाण, गृहमंत्री, भारत सरकार यांच्या शुभहस्ते व श्री छत्रपती सुमित्राराजे भोसले यांच्या उपस्थितीमध्ये हा कार्यक्रम संपन्न होवून इ.स.१९७० मध्ये 'श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालय, सातारा' हे संग्रहालय अस्तित्वात आले.

संग्रहालयाच्या उभारणीमध्ये माजी संचालक मा.मो.ग.दीक्षित व माजी सहाय्यक अभिरक्षक श्री.मधुकर इनामदार यांनी मोलाची कामगिरी बजावली आहे. या संग्रहालयामध्ये असलेल्या वस्तू सातारा परिसरातील नागरिकांनी उत्स्फूर्तपणे देणगी स्वरूपात दिलेल्या आहेत.

वस्तुसंग्रहालय म्हणजे वस्तूंचा केलेला संग्रह होय . व्यवहारवादी दृष्टीने विचार केला असता समाजाचा परिपूर्ण विकास होण्यासाठी वस्तुसंग्रहालयाची आवश्यकता असते . मानवाने निसर्गाशी किंवा मानवनिर्मित संकटाशी मुकाबला करून आपली प्रगती कशी साधली, याची माहिती पुढील पिढीला नसेल तर त्याच्या ठिकाणी आपल्या परंपरेविषयी प्रेम, आदर निर्माण होणार नाही . म्हणून त्या काळातील वस्तूंचे जतन वस्तुसंग्रहालयामध्ये केले जाते . त्यासाठी वस्तुसंग्रहालयाची आवश्यकता आहे . वस्तुसंग्रहालय हे केवळ वस्तू ठेवण्याचे ठिकाण नाही तर तेथील वस्तूंचा आनंद उपभोगण्याचे व मानवाच्या ज्ञानामध्ये भर टाकण्याचे तसेच संशोधन, शिक्षण, राष्ट्रीय उदात्तीकरण व सांस्कृतिक वारसा यांचा अभ्यास करणारे ठिकाण आहे .

वस्तुसंग्रहालय ही संकल्पना मुळची इंग्रजांची आहे . हा शब्द ग्रीक भाषेतून रूढ झालेला आहे . 'म्युझियम' हा लॅटिन शब्द आहे . तत्कालीन काळात या शब्दाचा अर्थ आराध्य ठिकाण असा मानला जात होता . **Museus** (म्युझेस) ही ग्रीकांची देवता होती . या देवतेच्या उपासनेमुळे कला आणि अध्ययन साध्य होते . ग्रीककालीन शालेय जीवनात तत्वज्ञानाबरोबरच धर्म व कला यांनाही महत्त्व होते . म्हणून सर्वानाच या देवतेची कृपा हवी असे वाटत होते . रोमन साम्राज्यात **Museums** म्हणजे संशोधन संस्था असे मानले जात होते . अशा संस्थामध्ये धर्मापासून शास्त्रापर्यंत सर्वच विषयांचे संशोधन अपेक्षित होते . संशोधनातून निर्माण झालेल्या साहित्यास संग्रहालय म्हणत .

युरोपमध्ये पुनर्जीवनाच्या कालखंडात या शास्त्राला नवे स्वरूप प्राप्त झाले . अनेक संशोधक या शास्त्राकडे वळले . याचा परिणाम म्हणून व्यक्तीगत तसेच संघटनात्मक स्वरूपाची वस्तुसंग्रहालये अस्तित्वात आली होती .

सध्या संग्रहालयास अनेक ठिकाणी वेगवेगळ्या नावाने संबोधण्यात येते . त्यामध्ये गॅलरी म्हणजे लांबच लांब व्हरांडा की, ज्या ठिकाणी चित्रांचे, वस्तुशिल्पांचे प्रदर्शन करता येते . दुसरे संबोधन म्हणजे Cabinet किंवा Chamber म्हणजे ज्या ठिकाणी काहीतरी समजून घेता येते, अज्ञानावर प्रकाश पडतो असे ठिकाण होय . तसेच संग्रहालयास खाजगी स्टोअर्स किंवा स्टुडिओ असेही संबोधतात . अशा ठिकाणी विविध वस्तू सुबकरित्या ठेवलेल्या असतात .

वस्तुसंग्रहालय हे शास्त्र आहे की कला आहे, या विषयी विचार केल्यास असे दिसून येते की, शास्त्रीय दृष्टीकोनातून केलेले अवलोकन, अनुभव व प्रयोग या तिन्हीही तत्वांच्या आधारे जे ज्ञान संग्रहित केले जाते, ज्ञानाच्या त्या विभागाला शास्त्र असे म्हणतात . हा निकष वस्तुसंग्रहालयास लागू होत असल्याने वस्तुसंग्रहालय हेसुद्धा शास्त्र आहे . वस्तुसंग्रहालयासंबंधी अनेक विद्वान व ज्येष्ठ व्यक्तींनी व्याख्या करून त्याचे महत्व वाढवले होते . यामध्ये श्री .श .म .केतकर, सौ .बक्शी व प्रो .व्दिवेदी, युनेस्को संघटना, भारतीय संस्कृती कोश, मुंबई प्रांताचे मुख्यमंत्री श्री .बाळासाहेब खेर यांनी निरनिराळ्या व्याख्या करून वस्तुसंग्रहालयाविषयी माहिती करून दिली . या सर्वांनी केलेल्या व्याख्येवरून आपणास जी माहिती मिळते ती म्हणजे, “ज्या संघटनेचे (संस्थेचे) उद्दिष्टे सर्वसाधारण संग्रह करणे, त्याचा अभ्यास करणे विविध बाबींचा परामर्श घेणे, वस्तू प्रदर्शित करणे हे असते व या कार्याचा फायदा सर्व जनतेला मिळतो . अशी ठिकाणे म्हणजे समाजाची मूल्ये असतात . त्यातून कलात्मकता, ऐतिहासिकता, शास्त्रीय दृष्टी, तांत्रिक बाबींचे संग्रह, जीवशास्त्राचे, वनस्पतीशास्त्राचे व वागांचे इत्यादी बाबींचा बोध होतो . अशी संस्था कायमस्वरूपी असते .” सामान्यपणे पाश्चात्य देशातसुद्धा प्राचीन काळी अनेक प्राचीन वस्तूंचा संग्रह करण्याची पध्दत होती . अशा संग्रहांचा निरनिराळ्या शास्त्रांचा अभ्यासासाठी उपयोग केला जात होता .

राष्ट्रपरंपरांच्या रक्षणासाठी काही वस्तू जपून ठेवणे आवश्यक असते . त्यासाठी संग्रहालये उपयोगी पडतात . परंतु त्याचबरोबर या वस्तूंचा भावी पिढीतील लोकांनी शास्त्रीय पध्दतीने अभ्यास करणे आवश्यक होते . म्हणून १९ व्या शतकात या संस्थेची गरज निर्माण झाली .

वस्तुसंग्रहालयाचा मुळ हेतू शिक्षण हा आहे . वस्तुसंग्रहालय या संकल्पनेमध्ये सौंदर्यविषयक दृष्टिकोन हा महत्त्वाचा भाग आहे . यामध्ये एक महत्त्वाचा मुद्दा म्हणजे भारतीय वस्तुसंग्रहालयाकडे केवळ वस्तूंचे प्रदर्शन करणारी संस्था या दृष्टीने पाहतात परंतु युरोपमध्ये प्रदर्शनावरोबर कागदपत्रांचे संरक्षण करणे हा ही हेतू असतो .

वस्तुसंग्रहालयाचा उगम प्रथम युरोपमध्ये झाला . इ.स.पूर्वीच्या तिस-या शतकात अलेक्झांड्रियामधील टॉलेमी राजाने आपल्या राजवाड्यात पहिल्यांदा वस्तुसंग्रहालय सुरू केले . या वस्तुसंग्रहालयात कलावस्तू किंवा इतर मौल्यवान वस्तू वस्तुसंग्रहालयात ठेवण्यात आलेल्या नसून अलेक्झांडर-द-ग्रेट याचा ग्रंथसंग्रह ठेवण्यात आलेला होता . याशिवाय राजवाड्याशी संबंधीत वस्तू त्यामध्ये ठेवण्यात आलेल्या होत्या . पुढे अथेन्स शहरात सार्वजनिक वस्तुसंग्रहालयाची सुरुवात झाली . हेलेनिक युगानंतर युरोपमध्ये ख्रिश्चन युगास सुरुवात झाली . त्यावेळी वस्तुसंग्रहालय म्हणजे स्फूर्ती निर्माण करणारे व ज्ञानार्जन करणारी वास्तू अशी संकल्पना पुढे आली होती . कालांतराने ग्रीसमधील वस्तुसंग्रहालये मागे पडली .

मध्ययुगीन काळात ख्रिश्चन चर्चसनी कलाकृतीद्वारे धार्मिक भावना जागृत होतात, त्यामुळे ज्ञान प्राप्त होऊन नवीन प्रेरणा मिळते . अशी नवीन कल्पना रूढ केली होती . याकाळात वस्तुसंग्रहालये जरी अस्तित्वात नसली तरी चर्चसमध्ये रंगविलेल्या धार्मिक प्रसंगातून एक गोष्ट साध्य झाली होती ती म्हणजे चर्च हे केवळ प्रार्थनेचे ठिकाण न राहता

तेथे धार्मिक अथवा नितीमत्तेचे ज्ञान दृश्य स्वरूपात देण्याचे ठिकाण म्हणून मानले गेले .
उदा . व्हेनिस येथील सेंट मार्क चर्च व जर्मनीतील हाल चर्च होय .

रेनेझॉ पुनरुज्जीवनाच्या कालखंडात विदयेचे पुनरुज्जीवन झाले . या कालखंडात इटलीमधील राजेरजवाडे सरदार व श्रीमंत घराण्यांनी ज्ञानाच्या विविध शाखेमध्ये तसेच कलेमध्ये रस घेण्यास सुरुवात केली . त्यांनी अनेक दुर्मिळ वस्तू आपल्या दिवाणखान्यात, महालामध्ये व प्रासादामध्ये सर्वांना दिसतील अशा त-हेने मांडण्यास सुरुवात केली . यामध्ये फ्लॉरेन्स येथील Medici , माटुंगा येथील Gonzaga, फरेरा येथील Este, अर्विनो व गुविओ येथील Monte Feltrो ही कुटुंबे आहेत . या सर्व ठिकाणी वैशिष्ट्यपूर्ण वस्तुसंग्रहालये स्थापन करण्यात आली . या कालखंडातील अनेक चित्रे वॉशिंग्टन येथील नॅशनल गॅलरी आणि न्युयॉर्क शहरातील म्युझियम ऑफ आर्टमध्ये पहावयास मिळतात .

बरोक काळात लोकांनी जमविलेल्या वस्तूची शास्त्रीय पध्दतीने रचना केली जाऊ लागली . वस्तुसंग्रहालयातील वस्तु त्यांच्या विषयानुसार मांडल्या जाऊ लागल्या . वस्तूंचे वर्गीकरण केले जाऊ लागले . इंग्लंडमधील प्रसिध्द संग्राहक सर हेन्स स्लोन यांनी आपला ब्लूमसवरी येथील संग्रह राष्ट्राला देणगी म्हणून अर्पण केला . हे संग्रहालय सन १७५९ मध्ये पार्लमेंटचा कायदा होऊन लोकांना अभ्यासासाठी खुले केले गेले . हा संग्रह म्हणजे ब्रिटीश म्युझियमचा पायाभूत संग्रह होय .

१८ व्या १९ व्या शतकात वस्तुसंग्रहालयाचे स्वरूप बदलत गेले . वस्तुसंग्रहालयाचे या शिक्षण देणा-या संस्था होत्या व त्यामधील संग्रह सर्व लोकांना पाहण्यासाठी व अभ्यासासाठी खुला करावा, ही दोन तत्वे मान्य केली गेली . अभ्यासकांना हा संग्रह उपलब्ध करून देण्यासाठी त्यांनी रचना, वर्गीकरण व मांडणी अधिक शास्त्रशुध्द

पध्दतीने केली . या काळात कला वस्तुसंग्रहालये (आर्ट म्युझियम) अस्तित्वात आली . याशिवाय विज्ञानविषयक वस्तू एकत्र करून त्याची वनस्पतीशास्त्र, प्राणीशास्त्र (नॅचरल हिस्ट्री) अशा स्वरूपाची वस्तुसंग्रहालये अस्तित्वात आली . या काळात बुडापेस्ट, प्राग, माद्रिद, लंडन, बर्लिन व म्युनिच इ . ठिकाणी वस्तुसंग्रहालये निर्माण करण्यात आली होती .

फ्रान्समध्ये इतिहासविषयक वस्तुसंग्रहालयाची सुरुवात इ.स.१८०० च्या दरम्यान झाली . फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर अलेक्झांडर लेनार यांनी फ्रान्सचे राष्ट्रीय वस्तुसंग्रहालय स्थापन केले . पुढे फ्रेंच सरकारने फ्रेंच वस्तुसंग्रहालय स्थापन केले . त्यामध्ये सम्राट नेपोलियनने ज्या विविध देशात मोहिमा काढल्या, तेथून जमा केलेल्या वस्तूंचा समावेश केला गेला आहे व या वस्तू सर्व लोकांना पाहण्यासाठी खुल्या केल्या गेल्या आहेत . अशा प्रकारे फ्रान्समध्ये वस्तूंचा संग्रह होऊन तो लोकांना अभ्यासासाठी खुला केला गेला आहे .

सन १९ व्या व २० व्या शतकामध्ये वस्तुसंग्रहालयाचे चार प्रकार पाडले गेले . यामध्ये कला, इतिहास, विज्ञान व उद्योगधंदे यांचा समावेश केला गेला . त्यामुळे वस्तुसंग्रहालये ही करमणूकीची साधने न मानता संशोधनासाठीच्या संस्था या दृष्टीने उदयास आल्या . याच काळात ब्रिटीश म्युझियमचे संचालक सर विल्यम फ्लॉवर हे यांनी ब्रिटीश म्युझियमचे तीन भाग केले . यामध्ये प्रास्ताविक, शास्त्रशुध्द व अभ्यासोपयोगी वस्तूंचा संग्रह हे होत .

इ.स.१७८४ मध्ये कलकत्ता येथे 'एशियाटिक सोसायटी ऑफ बेंगॉल' या संस्थेची स्थापना झाली . या संस्थेमध्ये प्राणीशास्त्र, वनस्पतीशास्त्र, भूस्तरशास्त्र, मानवंशशास्त्र व पुरातत्व यांच्याशी संबंधीत अशा संग्रहालयाची स्थापना केली . भारतामध्ये पहिले भारतीय संग्रहालय डॉ. वॉलिस या डॅनिश शास्त्रज्ञाच्या प्रेरणेने स्थापन झाले . पुढे सन १८५१ मध्ये मद्रासमध्ये दुसरे संग्रहालय, सन १८५१ मध्ये मुंबईमध्ये व्हिक्टोरिया व अल्बर्ट संग्रहालये स्थापन करण्यात आली . लॉर्ड कर्झनच्या काळात भारतात पुराणवस्तू संशोधन खात्याचा

संचालक सर जॉन मार्शल याच्या प्रोत्साहनामुळे अनेक पुराणवस्तूंची प्रदर्शने मांडण्यात आली होती . यामध्ये सारनाथ, नालंदा, मोहेंजोदाडो, हडप्पा व तक्षशिला इत्यादी ठिकाणी वस्तुसंग्रहालये सुरू केली . याशिवाय अलाहाबाद, पुणे, वाराणसी, गोहत्ती इत्यादी ठिकाणी विविध प्रकारची संग्रहालये सुरू करण्यात आली होती .

१९ व्या शतकात भारतात ब्रिटीशांची सत्ता स्थिर झाली होती . तेव्हा लॉर्ड कर्झन याने 'ॲन्शंट मोनुमेंट्स ॲक्ट' पास करून भारतातील दुर्मिळ वस्तू, किल्ले यांच्या सुरक्षिततेसाठी व्यवस्था केली होती . यावेळी कलकत्ता येथे 'व्हिक्टोरिया म्युझियम' व मुंबई येथे 'प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियम' अस्तित्वात आले होते . भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर वस्तुसंग्रहालये पुरातत्व विभागाकडे सोपविण्यात आली होती . आधुनिक काळात भारतात अनेक विद्यापीठामधून 'वस्तुसंग्रहालये शास्त्र' हा स्वतंत्र अभ्यासक्रम शिकविला जातो .

वस्तुसंग्रहालयांचा विकास हा तीन टप्प्यामध्ये झाला होता . यातील पहिला टप्पा कलकत्ता येथील वस्तुसंग्रहालयाची स्थापना झाल्यापासून लॉर्ड कर्झनच्या काळापर्यंतचा होय . दुसरा टप्पा लॉर्ड कर्झनच्या काळापासून ते भारताच्या स्वातंत्र्यापर्यंतचा व तिसरा टप्पा स्वातंत्र्यानंतरचा मानला जातो .

भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी वस्तुसंग्रहालयाचा विकास हा ब्रिटीश सरकारने केला . स्वातंत्र्योत्तर काळात वस्तुसंग्रहालयाचा विकास दोन मार्गांनी झाला . यामध्ये सरकारी स्तरावरील वस्तुसंग्रहालयाचा विकास व संस्थानिकांनी केलेला विकास यांचा समावेश होतो .

शासकीय स्तरावरील वस्तुसंग्रहालयाचा विकास करित असताना या वस्तुसंग्रहालयास कायमस्वरूपी दालने (गॅलरी) असावी लागतात . येथे वस्तू कायमस्वरूपी मांडून ठेवलेल्या असतात . तसेच संग्रहालयाला लायब्ररी किंवा वाचनालय असणे आवश्यक

असते . प्रत्येक संग्रहालयामध्ये एक प्रेक्षागार असते . या प्रेक्षागारामध्ये विविध विषयावर व्याख्याने आयोजित करून ज्ञानविस्तार करण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो . या वस्तुसंग्रहालयामध्ये माहिती कक्ष निर्माण करून संग्रहालयाची संपूर्ण माहिती अभ्यासकाला देण्याची व्यवस्था केली जाते .

भारतातील विविध संस्थानिकांनी संग्रहालये उभारणीमध्ये विशेष रस घेतला होता . त्याचा परिणाम म्हणून भारतीय संग्रहालय चळवळीस उर्जितावस्था प्राप्त झालेली होती . या काळात स्थापन झालेल्या १६ संग्रहालयांपैकी ११ संग्रहालये संस्थानिकांनी स्थापन केलेली होती . सर्वसाधारणपणे अशा संग्रहालयांना 'महाराजा' संग्रहालये असे संबोधण्यात येत होते . यामध्ये महाराजा त्रावणकोर याचे त्रिवेंद्रम संग्रहालय, महाराज ऑफ म्हैसूर यांनी स्थापन केलेले बंगलोरचे संग्रहालय याचप्रमाणे जयपूर, राजकोट, उदयपूर व विजयवाडा इत्यादी ठिकाणच्या राजांनी स्वतःची वस्तुसंग्रहालये सुरू केली होती .

या राजे लोकांच्या कार्याबरोबरच इ .स . १८६१ मध्ये पुराणवस्तू सर्वेक्षण संस्था अस्तित्वात आली . ही पुढे 'सर्व्हे ऑफ इंडिया' या नावाने प्राचीन बाबींचे निश्चित अशा पायावर संशोधन करू लागली .

अशा प्रकारे विविध मार्गांनी संग्रहालयाचा विकास करण्याचे प्रयत्न केले आहेत . वस्तुसंग्रहालये आपल्यामार्फत ज्ञानप्रसाराचे काम करित असतात . शिवाय वस्तुसंग्रहालय आकर्षक दिसून त्यांच्याकडे प्रेक्षकांचे लक्ष जावे, यासाठी नवनवीन तंत्राचा उपयोग केला जातो . अशा तंत्रामध्ये विद्युत रोषणाई, वातानुकूलित व्यवस्था, वस्तूवर वेगवेगळ्या कोनामधून प्रकाश योजना करून वस्तूचे महत्त्व पटवून देण्याचा प्रयत्न केला जातो .

वस्तुसंग्रहालयाचे मुख्य प्रकार दोन आहेत . त्यामध्ये ग्रामीण संग्रहालये व शहरी संग्रहालये हे होत . ग्रामीण संग्रहालयामध्ये शेतीविषयक संग्रहालय, स्थानिक लोककला व पुरातत्व संग्रहालय, तंत्रज्ञान संग्रहालय, व्यक्तीविशेष संग्रहालय इत्यादींचा समावेश होतो . शहरी संग्रहालयामध्ये कला व पुरातत्व संग्रहालय, शास्त्र व तंत्रशास्त्र संग्रहालय, मानववंशशास्त्रीय संग्रहालय, व्यक्तीविशेष संग्रहालय, वनस्पती व प्राणी संग्रहालय, ग्रंथ संग्रहालय, टपाल तिकीटांचे संग्रहालय, संरक्षणविषयक संग्रहालय, आरोग्यविषयक संग्रहालय व शिशू संग्रहालय इत्यादी होय .

अशा प्रकारे वस्तुसंग्रहालयाच्या अभ्यासातून संशोधन शिक्षण राष्ट्रीय उदात्तीकरण व सांस्कृतिक वारसा याची माहिती मिळते . संग्रहालयांची म्हणजे प्राचीन अवशेष जपून ठेवणारी व या अवशेषाची मांडणी शास्त्रीय दृष्टीकोनातून करणारी संस्था असून आज शिक्षण देणारी ही संस्था ठरली आहे . वस्तुसंग्रहालयाचा विकास हा सातत्याने होत गेलेला दिसून येतो . वस्तुसंग्रहालयाचा मुख्य उद्देश शिक्षण हा आहे . या संकल्पनेमध्ये सौंदर्यविषयक दृष्टीकोन महत्त्वाचा भाग आहे . वस्तुसंग्रहालयाकडे केवळ प्रदर्शन करणारी संस्था म्हणून न पाहता प्राचीन अवशेष व कागदपत्राचे संरक्षण करणारी संस्था असे पाहिले पाहिजे . एवढेच नव्हे तर वस्तुसंग्रहालयातील वस्तूंच्या विध्वंसापासून त्याचे संरक्षण केले पाहिजे . त्याचा फायदा भावी पिढीस होईल .

सातारा येथील छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालयामध्ये मराठेकालीन १७ व्या व १८व्या शतकातील पोशाख, वस्त्रे, अलंकार, भित्तीचित्रे, कोरीवकला, नक्षीकाम व भांडी या वस्तूंचे प्रदर्शन मांडले आहे . या संग्रहालयाची रचना वैशिष्ट्यपूर्ण आहे . या संग्रहालयाची दालने ही पहिल्या मजल्यावर असून या सर्व दालनात प्रकाशाची उत्तम व्यवस्था करण्यात आली आहे . तेथील सर्व वस्तू दालनामध्ये ठेवण्यात आल्या आहेत . या वस्तूंचा सूक्ष्म पध्दतीने अभ्यास करता यावा म्हणून दोन वस्तूमध्ये अंतर ठेवले आहे . चार ते पाच

वस्तूचा एक समूह करण्यात आला आहे . वस्तूंची मांडणी ही विषयानुसार केलेली आहे . चित्र अथवा वस्तू पाहताना आकर्षक दिसाव्यात यासाठी योग्य रंगसंगती निर्माण केली आहे . या संग्रहालयामधील कलाकृती पाहताना त्या कलाकृतीवर आपल्या हाताचे ठसे काचेवर उठणार नाहीत यासाठी ३ फूट अंतर ठेवले आहे .

या संग्रहालयातील विभाग दोन प्रकारचे आहेत . त्यामध्ये प्रदर्शनीय वस्तूंची मांडणी व मराठा आर्ट गॅलरी यांचा समावेश केलेला आहे . प्रदर्शनीय वस्तूंची मांडणीमध्ये शस्त्र विभाग, अभिलेख विभाग, रंगचित्र विभाग व वस्त्र विभाग इत्यादींचा समावेश होतो .

श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालयामध्ये प्रवेश करण्यापूर्वी मुख्य दरवाजातून आत जाण्यापूर्वी दरवाजाच्या परिसरात शिल्पावशेष व शिलालेख आहेत . नळदुर्ग किल्ल्यावरील दोन तोफा, जात्यांची अनेक चाके या सर्व वस्तू ३०० ते ४०० वर्षापूर्वीच्या आहेत . याशिवाय त्याठिकाणी अनेक प्रकारचे वीरगळ असलेले पाहावयास मिळतात .

या संग्रहालयाच्या पहिल्या मजल्यावरील शस्त्र विभागात प्रवेश करीत असताना त्याच्या दरवाजाच्या दोन बाजूस कापडावर चितारलेली जय-विजय यांची चित्रे आहेत . या दरवाजाच्या दर्शनी भागात छत्रपती शिवाजी महाराजांचे तख्त (गादी) ठेवले आहे . हे तख्त राजगड येथील असून त्यावरील विणकाम इराणी शैलीचे आहे . सोने, चांदी व रेशीम यांच्या धाग्यांनी विणले आहे . त्यावर वाघ, सिंह, मोर इत्यादी प्राण्यांची नक्षी काढलेली आहे . तख्ताच्या पाठीमागील बाजूस दोन मोरचेल तसेच दोन्ही बाजुस शामदान ठेवले आहे . पुढील बाजूस ३ फूट उंचीच्या पितळी समई ठेवलेल्या आहेत . तख्ताच्या दोन्ही बाजूला दोन लहान तोफा ठेवलेल्या आहेत . तख्ताचे छत हे नक्षीदार खांबाचे बनविलेले आहेत . हे खांब अजिंक्यतारा किल्ला व जयरामस्वामी वडगाव येथील १७ व्या शतकातील आहेत . तख्ताच्या

पाठीमागील भिंतीवर फ्रेंच कलाकाराने प्रथम शिवाजीराजांचे काढलेले चित्र म्हणजे जे 'प्रिन्स ऑफ वेल्स' या मुंबई वस्तुसंग्रहातील प्रतिकृती श्री. आठवले गुरूजी यांनी काढलेले आहे .

शस्त्रदालनामध्ये लाकडी भाले व युद्धासाठी वापरले जाणारे भाले प्रथमतः दिसून येतात . त्यानंतर ढाल व अंकुश ही शस्त्रे आहेत . अंकुश हे शस्त्र हत्तीला नियंत्रित करण्यासाठी माहुत वापरत असे . त्याचबरोबर संग्रहालयाचे मुख्य आकर्षण म्हणजे किल्ल्याचा दरवाजा फोडण्याचे शस्त्र हे होय . ते हत्तीच्या गंडस्थळावर बांधले जाई . त्यावेळी किल्ल्यावरील दरवाजांना लांब खिळे लावले जात असत . तेव्हा ते खिळे तोडण्यासाठी व दरवाजा उघडण्यासाठी त्या शस्त्राचा वापर केला जात असे . याशिवाय शस्त्रविभागामध्ये चांदीची कट्यार, सोन्याचे कट्यार, सोनेरी मुठ असलेले कमरेला अडकविण्याचे कट्यार व हस्तीदंत कट्यार इत्यादी विविध प्रकारचे कट्यार पहावयास मिळतात . जांबिया हे शस्त्र उच्च सरदारांकडे असून जांबियाची मूठ ही जडची, हस्तीदंताची असलेली दिसून येते . काही जांबियांना एका पातीला धार व काहींना दोन्ही वाजूला धार असलेली दिसून येते .

शास्त्रशुद्ध पध्दतीने पोलाद व लाकूड यांचा वापर करून १० ते १४ फूट लांबीचा उष्टरनळा (उंटावरील फटाकडी) तसेच फिलनळा व हातनळा तेथे असलेल्या पाहावयास मिळतात . शिरस्त्राण व मानाची चिन्हे ही तेथे आहेत . मानाची चिन्हे ही मराठाकाळात युद्धविजय, दस-याच्या मिरवणुकीवेळी व पालखीच्या मशालीच्याग्वाली असत . वस्तुसंग्रहालयामध्ये दोन प्रकारची वाघनखे आहेत . यामध्ये एकेरी वाघनख व दुसरे पाचनखे असलेले वाघनख आपणास पाहावयास मिळते . शिवाजी महाराजांनी अफझलखाना वधाच्या वेळी पाचनखे असलेले वाघनख हातामध्ये घालून अफझलखानाला ठार केलेले होते . बिचवा हे शस्त्र एकेरी असून त्याचे आवरण चांदीचा असते . छत्रपती शिवाजीराजांनी अफझलखानाच्या वधाच्यावेळी कमरेला बिचवा लावला होता .

या संग्रहालयामध्ये जेडची मुठ आहे . जेड या रत्नाचा वापर राजघराण्यातील व्यक्तीसाठीच केला जात होता . जेड हे रत्न विषपरिक्षक म्हणून अत्यंत प्रभावी असल्याने राजावर अथवा राजघराण्यातील प्रमुखान्वर विषप्रयोग त्वरित उघडकीस यावा यासाठी जेडच्या भांड्याचा स्पर्श अन्नाला केला जात होता .

या विभागात अनेक प्रकारच्या तलवारी आहेत . त्यामध्ये 'फिरंगी' तलवार, सरळ पात्याच्या तलवारी म्हणजे खड्ग, बाकदार तलवारी व एकधारी तलवारीचाही समावेश होतो . पेशवेकाळातील मराठ्यांनी जी कामगिरी केली, विशेषतः पराक्रम गाजविला . त्याचे प्रतिक म्हणून वस्तुसंग्रहालयामध्ये तलवार ठेवण्यात आली आहे . 'रघुनाथराव पेशवे' यांनी मराठ्यांचा ध्वज अटकेपार लावला . त्याची आठवण म्हणून रघुनाथराव पेशवे यांची तलवार ठेवण्यात आली आहे .

१७ व्या व १८ व्या शतकातील गुर्झ व धनुष्यबाण येथे ठेवण्यात आले आहेत . याशिवाय विविध प्रकारच्या परशु यामध्ये युद्धात वापरावयाच्या परशु, चंद्रकोर आकाराच्या परशु, कळीचे परशु व उडत्या पक्षाच्या पंखाच्या आकाराच्या परशु या युद्धासाठी तर काही शिकारीसाठी वापरल्या जात होत्या .

रणशिंग हे वादयंत्र ही या संग्रहालयामध्ये ठेवण्यात आले आहे . हे रणशिंग शत्रू आपल्यावर चाल करून येताना तो किती दूरवर आहे . हे विशिष्ट सांकेतिकावरून आपल्या सैनिकास त्याची गुप्त पध्दतीने माहिती देण्यासाठी वापरले जात असे . युद्धामध्ये शत्रुपासून सावध राहण्यासाठी रणशिंग फुंकले जात होते . या विभागात गुप्ती व सोनसळी पट्टे, तोफगोळा व खंजीर, चिलखत, बंदुका, पिस्तुल, संगीन , शिंगाडा व तोस्तान इत्यादी वस्तू असलेल्या पाहावयास मिळतात .

दुसरा विभाग हा अभिलेख विभाग होय . अभिलेख म्हणजे मानवाच्या प्रगतीचा आलेख दर्शविणारी कागदपत्रे होत . मानवाला त्याच्या प्रत्येक व्यवहाराची नोंद कागदपत्राद्वारेच लिहून व्यवहार कागदपत्राद्वारेच करावे लागतात . या कागदपत्रात एखाद्या अधिका-याची नेमणूक केल्याचा आदेश, दुस-या संस्थेशी केलेल्या कराराच्या अटी असतील . शासनाने वेळोवेळी घेतलेले निर्णय हे निर्णय कळविणारी परिपत्रके व आर्थिक हिशोब किंवा अंगीकृत कार्यपूर्ण करण्यासाठी तयार केलेली योजना, आराखडे, नकाशे ही सर्व प्रकारची कागदपत्रे काही काळापर्यंत अथवा कायम स्वरूपात जपून ठेवावी लागतात . कालांतराने ज्या कार्यासाठी ही कागदपत्रे निर्माण केली ते कार्य ही संपते, व ते इतिहासजमा होते . त्यानंतर ती ऐतिहासिक संदर्भसाधने म्हणून या कागदपत्रांचा बहुमोल उपयोग होतो .

अभिलेखांची निर्मिती ही संस्थेचा किंवा शासनाचा जो कारभार चालतो . त्यामध्ये जी काही कामे सतत चालू असतात . त्यामुळे किंवा संस्थेची कामे करण्यासाठी कागदपत्र तयार करावे लागतात . म्हणून त्यांचा संग्रह सतत वाढत जातो . ते कागदपत्र सजीवांप्रमाणे सतत आपोआप निर्माण होत जाते . हे व्यक्तिगत अथवा स्वतंत्र अभिलेखांची निर्मिती, संस्थेचे संघटन कार्य इत्यादींवर अवलंबून असते .

अभिलेखाचे पाच प्रकार आहेत . त्यामध्ये हस्तलिखित अभिलेख, मुद्रित स्वरूपातील अभिलेख या अभिलेखामध्ये टंकलिखित अभिलेख, वृत्तपत्रे व त्यामधील कात्रणे, संगणकाच्या फ्लॉपीवर ठेवलेले अभिलेख, तिसरा प्रकार म्हणजे दृक्श्राव्य माध्यमांच्या प्रसाराचे अभिलेख, इंटरनेटवरील अभिलेख हा चौथ्या प्रकारात मोडतो . तर पाचवा प्रकार म्हणजे अंतराळातून घेतलेले उपग्रहाद्वारे भूप्रदेशांचे छायाचित्राचे अभिलेख हे होत .

‘श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालय, सातारा’ ह्या संग्रहालयामध्ये मराठाकालीन राजकीय, सामाजिक व धार्मिक गोष्टींची माहिती मिळण्यास मदत होते . येथील अभिलेखाची सुरुवात मिनीचर पेन्टिंगने सुरू होते . हे पेन्टिंग मराठाकालीन जी प्राथमिक

साधने आहेत . त्यांच्या आधारेच बनविली गेलेली आहेत . त्यामुळे मराठाकालीन सत्य माहिती समजण्यास त्याचा उपयोग होतो .

या पेन्टिंगमध्ये श्री छत्रपती शिवाजी महाराजांची कुंडली, वंशावळ, शिवाजी महाराजांचा जन्म-मृत्यू पर्यंतचा कालखंड व शिवाजी महाराजांची राजमुद्रा इत्यादींचा समावेश होतो . ही सर्व माहिती मराठी शिलालेखातील निवडक लेखांच्या प्रतिकृती, त्यांची स्थळ, काळ व वर्णनाच्या माहितीसह प्रदर्शित केली आहे .

या विभागात श्री .बजाबा नेने यांनी काढलेली रेखाचित्रे म्हणजे पुंडलिकाच्या देवालयाचा देखावा फलटण, आबासाहेब भोईट्यांचे हिंगणगाव, पूर्वेस ओढा नाही, माढयाचा किल्ला, लक्ष्मण कुंड, श्री क्षेत्र रामेश्वर, तिरमळ नाईकाचा वाडा, मधुरा, देवरावबाबा देशमुख यांचा धावडे मोंगलाई येथील वाडा, कुरूंदवाडकरांचा वाडा, कुरूंदवाडा, मातृभुतेश्वर दक्षिणेकडून त्रिचनापल्ली या चित्रात २४० ते २५० फूट उंच टेकडी दाखवली आहे . जटायु तिर्थ, समुद्र तीरावर रामेश्वराच्या दक्षिणेस एक कोस, कुरूंदवाडकरांचा वाडा, शिवणे-मोंगलाई शिवाबाईच्या देवालयाकडून पश्चिमेकडे हे चित्र काढले आहे . तसेच पॉडेचरीचे चित्रही रेखाटले आहे . नरसोबाची वाडीचे चित्र, गिरीचा बालाजी इत्यादी रेखाचित्रे अभिलेखामध्ये लावण्यात आली आहे .

अभिलेख विभागात ऐतिहासिक चित्रांचे जे १६ फोटे लावण्यात आलेले आहेत . यामध्ये शनिवारवाडा पुणे, रायगड किल्ला, विजयदुर्ग, आग्राभेटीमधील औरंगजेबाच्या कैदेत असताना शिवाजीराजे, शिवपुत्र संभाजीचे चित्र, आग्राच्या सुटकेतून घोडयावर बसतानाचे शिवाजी महाराजांचे चित्र, शिवाजी महाराजांच्या राज्याभिषेकाचे चित्र, शिवाजी महाराजांचे नावाडयाच्या वेशातील विनदाढीची मूर्ती, सिंधुदुर्ग किल्ल्याचे तट, सिंहगड प्रवेशद्वार, सिंहगड तट, गंगासागर तलाव (रायगड), शिवाजी राजांचे रायगडावरील शिवाजी महाराजांचे रायगडावरील खुबलढा बुरूज व हिरकणी टोक व

मातोश्री जिजाबाई यांचे जन्मस्थान सिंदखेडचा राजा इत्यादी चित्रे अभिलेख विभागात लावलेली आहेत .

या विभागात प्रमुख आणि वैशिष्ट्यपूर्ण असलेले मराठाकालीन चित्र आहे . ते म्हणजे चैत्रगौरीचा पडदा . या पडद्यावर अनेक पौराणिक प्रसंगाचे चित्रण केलेले असून हे चित्र सातारा येथील राजवाड्यात असलेल्या भिक्तीचित्राशी साम्य दर्शवते . चित्राच्या खालील भागात असलेल्या व्यक्तींनी धारण केलेल्या पगड्यावरून हे चित्र मराठाकालीन असल्याचे लक्षात येते . पडद्यामध्ये प्रामुख्याने निळ्या रंगाचा मुक्त वापर केलेला आहे . १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात चित्रित केलेल्या या पडद्यात मध्यभागी चैत्रगौरीची पूजा दाखविलेली असून सभोवती इतर पौराणिक विषयांचे चित्रण केलेले आढळते . गणेशपूजन, विष्णूचे दशावतार, सीतास्वयंवर, द्रौपदी स्वयंवर, कृष्ण-सुदामा भेट, कृष्णाने स्वर्गातून पारिजातकाचे झाड आणल्याचा प्रसंग, समुद्रमंथन याशिवाय शिवगंगा गौरी, विठ्ठल रघुमाई, खंडोबा दुर्गा, गजलक्ष्मी, नवकुंजर याचे चित्रिकरणही केलेले आहे . असा हा वैशिष्ट्यपूर्ण दुर्मिळ पडदा विशेष उल्लेखनीय आहे .

श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालयामध्ये तिसरा विभाग वस्त्र विभाग आहे . या विभागामध्ये मराठा काळात वापरात असणारी वस्त्रे, नित्योपयोगी भांडी, मनोरंजनासाठी वापरण्यात येणारी साधने आणि व्यवहारातील नाणी यांचा देखावा संग्रह या दालनात आहेत .

श्री छत्रपती प्रतापसिंह महाराज यांचे छत्र, शाहू महाराजांच्या अंगरख्यावरील मानाची चिन्हे, पेलेदार अंगरखा, नाना फडणवीस यांचेशी संबधीत अंगरखा अशी महत्वपूर्ण व्यक्तींची वस्त्रे येथे आहेत . याशिवाय अंगरखे, दुशेले, संपूर्ण जरीकाम असलेल्या साड्या, पैठण्या वेगवेगळ्या कारणासाठी वापरण्यात येणारी तलम वस्त्रे, कशिदाकारी केलेली वस्त्रे, बाहू आच्छादने, बख्तर आणि मराठाकालीन पगड्या यांचा वैविध्याने हे दालन समृद्ध आहे .

याशिवाय तत्कालीन नाण्यांचा संग्रह या विभागात आहे . यामध्ये शिवराई, उत्तर-मराठेकालीन नाणी, मान्यवर सरदारांच्या काळातील नाणी, दोचष्पी, अंकुशी, आणि पन्हाळी रूपये या संग्रहालयात आहेत . 'शिवाजी महाराजांचे होन' ही या संग्रहालयामध्ये प्रतिकृतीच्या रूपामध्ये आहेत .

मराठाकालीन प्रतिष्ठित व श्रेष्ठ लोकांच्या मुद्रा प्रतिकृतीच्या रूपाने या विभागात पाहावयास मिळतात . विष्णू, चैत्रगौरी, गणपती, व्याघ्रवाही, शंकर आदि देवदेवतांचे मूर्तीस्वरूप येथे प्रदर्शित केले आहे .

मराठेशाहीच्या कालखंडात परंप्रांतातून व काही प्रमाणात परदेशातूनही महाराष्ट्रात निरनिराळ्या प्रकारचे कापड येत होते . राजे रजवाडे, सरदारापासून ते सामान्य माणसापर्यंत जाडे भरडे तलम नक्षीचे भरजरी वेलबुट्टीचे रंगीत वस्त्राचे विविध प्रकार त्या काळात वापरले जात होते . रंगीत कापड, पैठणी, जरीच्या साड्या, गालीचे, मराठे सरदारांच्या पगड्या, जिरेटोप, विजापूरी पगडी अशा विविध प्रकारच्या पगड्यांच्या समावेश या विभागात आहे .

मराठा काळात मनोरंजनासाठी बुध्दीबळाचा पट, सोंगटयाचा पट, गंजिफा यांचा वापर केला जात होता . या तिन्हीही गोष्टी येथे पाहावयास मिळतात . हस्तीदंती फासे, काचेच्या सोंगटया व तलम कापडाचे तयार केलेले पट या दालनात पाहावयास मिळतात . तसेच त्या काळी वापरात असणारी भांडीही पाहावयास मिळतात . नक्षीची ताटे, पेले, तांब्या, गडू, पिकदानी, पिचकारी, कुंकवाचे करंडे, मोठे हंडे, अडकित्ते, तेल साठविण्याचे कातडी बुध्दले इत्यादी वस्तू प्रदर्शनीय आहेत .

जरीचे खोगीर, रिकीबी, वेगवेगळ्या प्रकारचे लगाम, वैशिष्ट्यपूर्ण असलेले सावंतवाडी पध्दतीचे वाळयाचे पंग्वे, यांची खास वैशिष्ट्यपूर्ण मांडणी केलेली आहे . श्री

विष्णूची लाकडाची मूर्ती, श्री गणेशाची लाकडाची मूर्ती, श्री विष्णूची पितळी मूर्ती, व्याघ्रवाही श्री शंकरदेवाची पांढ-या लाकडाची मूर्ती, पितळयाची श्री भवानीमातेची मूर्ती, चैत्रगौरी मुखवटा व उदवत्तीचे घर पितळयाचे आहे .

मराठा संस्कृतीत संगीताला महत्त्वाचे स्थान होते . दरबारी गाणे, पोवाडा, भजन, गण-गौळण अशा अनेक प्रकारात साथीकरीता वापरली जाणारी तत्कालीन प्रचलित असणारी वाद्येही आपणास या विभागात पाहावयास मिळतात . यामध्ये सारंगी, चिपळी, डफ, डिमडी, तुणतुणे यांचा समावेश होतो . तसेच लगामाचे निरनिराळे प्रकार, हाताने बनविलेली कात्री, खुळखुळे, काचेच्या अत्तराच्या बाटल्या, बुध्दीबळाचे हस्तीदंती व पितळी फासे, सोंगटया, रहिमतपूर येथील फारसी मजकुरांच्या विटा तसेच वैशिष्ट्यपूर्ण असे कातडयाचे तेलाचे बुधले इत्यादींचा समावेश या विभागात या विभागात केला आहे .

या विभागात सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे छत्रपती शिवाजी महाराजांचे शिक्का असलेले पत्र व शिवाजी महाराजांचा उजव्या हाताचा ठसा या विभागात पाहावयास मिळतो . व कुंकवाचा करंडा, नक्षीचे तबक, चुन्याची डबी, पितळी ओगराळ, पितळी पाण्याचे बुदले, मेणवत्ती स्टॅंड, किल्ल्याच्या दरवाजाचे कुलूपे इत्यादी वस्तू ठेवण्यात आल्या आहेत .

भारतीय संस्कृतीच्या चित्रकला परंपरेस अनुसरून मराठेशाहीच्या कालावधीतसुध्दा चित्रकला क्षेत्रात पुष्कळच प्रगती झाली होती . त्यामुळे हे क्षेत्र स्वतंत्र अभ्यासाचा विषय आहे . या विभागात प्रामुख्याने मराठेशाहीचे संस्थापक छत्रपती शिवाजी महाराज यांच्यापासून सुमारे दोनशे वर्षे ज्या मराठे राज्यकर्त्यांनी मराठेशाही वाढविली . या ऐतिहासिक राज्यकर्त्या पुरुषांची चित्रे याठिकाणी प्रदर्शित केली आहेत . यामध्ये छत्रपती शिवाजी महाराज, छत्रपती संभाजी महाराज, छत्रपती शाहू महाराज, श्री .माधवराव बल्लाळ, श्री .नाना फडणवीस, सवाई माधवराव, बाळाजी बाजीराव, तुकोजी होळकर, मल्हारराव

होळकर, पिलाजीराव जाधव महादजी शिंदे, रघुनाथराव पेशवे, पहिले बाजीराव पेशवे, हरिपंत फडके यांची चित्रे होत .

या विभागात श्री .गोविंद रामचंद्र माटे व सातारा यांच्या राममंदिराची पारंपारिक चित्रे आहेत . यामध्ये विठ्ठल रक्मिणी, दोनमुखी विष्णूची मूर्ती, चारामुखी विष्णूची मूर्ती, एकमुखी विष्णूची मूर्ती, चतुर्भुज विष्णूची मूर्ती, श्रीकृष्ण गोपिका यांची मूर्ती, भगवान शंकर, गणपती, रिध्दी-सिध्दी, शंकर-पार्वती नाटक, विष्णू-लक्ष्मी नागावर झोपलेली मूर्ती, नरसिंह हिरण्यकश्यप वध, व नाकधारी गरूड इत्यादी चित्रे आहेत .

या विभागात पुढील काचचित्रे आहेत . हातात पोपट घेतलेला राजा, नाना फडणवीस, राजपूत सरदार, महादजी शिंदे, एकवीर स्त्री, व्यक्तीचित्रे ही चित्रे एका बाजूला आहेत . दुस-या बाजूला स्त्री(राजकन्या), राजा, शिव-पार्वती, राम-सिता, श्रीकृष्ण, युरोपचा राजा, युरोपियन स्त्रीचे चित्र इत्यादी चित्रे आहेत .

चित्रविभागामध्ये लघुचित्रशैलीची काही चित्रे आहेत . त्यामध्ये छत्रपती शाहू महाराजांचे दत्तक पुत्र छत्रपती प्रतापसिंह महाराजांचे चित्र व संगीत कलाविषयक चित्र यामध्ये राग गुणकली(रागरागिणी), राग आसावरी, राग हमीर, राग केदार यांची लघुचित्रे प्रदर्शित केलेली आहेत . या विभागात सर्वांचे लक्ष वेधून घेणारे चित्र म्हणजे भित्तीचित्रे ही भित्तीचित्रे पुसेसावळीपासून दोन मैल अंतरावर असलेल्या जयरामस्वामींच्या मठातील भिंतीचित्रे आहेत . साधारणपणे तीनशे वर्षापूर्वीची ही भिंतीचित्रे तेथील मठातील भिंतीसह काढून आणून याठिकाणी प्रदर्शित केलेली आहेत . या चार भिंतीचित्राचे विषय पौराणिक आहेत . राम-सीता, श्रीकृष्ण जांबवंती, ऋषीमुनी आणि पौराणिक देव्यावा अशीही चारही चित्रे प्रेक्षणीय आहेत .

अशा प्रकारे छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालयातील चार विभाग महत्त्वपूर्ण आहेत . या चारही विभागातूनही मराठेकालीन इतिहास समजण्यास मदत होते . मराठ्यांचा राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक व सांस्कृतिक इतिहास समजतो . मराठी स्वराज्याच्या स्थापनेपासून ते ब्रिटीश काळापर्यंचा इतिहास समजतो . म्हणूनच मराठ्यांच्या इतिहासाचे महत्त्वाचे साधन म्हणून या संग्रहालयाकडे पाहिले जाते .

छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालयामध्ये दुसरा एक मुख्य विभाग 'मराठा आर्ट गॅलरी' हा आहे . यामध्ये आप्पासाहेब महाराजांनी सन १८४४ मध्ये नवीन राजवाड्याची इमारत सातारा येथे बांधली . या इमारतीतील एक महत्त्वाचा भाग म्हणजे दरबार हॉल हा आहे . ही वास्तू १९६६ पासून या संग्रहालयाकडे जतन करण्यासाठी देण्यात आली आहे . या वास्तूमध्ये मराठाकालीन भिंतीचित्र आहेत . या वाड्याचे बांधकाम इ.स.१८४४ मध्ये झाल्यामुळे चित्रांची निर्मितीही याच काळात झाली असावी . १९ व्या शतकाच्या पूर्वार्धात निर्माण झालेली ही चित्रे प्रामुख्याने पौराणिक विषयावर आधारीत आहेत . चित्रामध्ये वापरलेली वेशभूषा, अलंकार, वाद्ये, शस्त्रे व इमारती इत्यादी गोष्टी मराठ्यांच्या काळाची साक्ष देतात . मल्लयुद्ध, श्रीविष्णू, श्रीगणेश, शेषशायी विष्णू, समुद्रमंथन असे विविध प्रसंगातील १९ भिंतीचित्रे या वास्तूमध्ये चांगल्या स्वरूपात जतन केलेले आहेत . विविध विषयाचे चित्रण असलेली लघुचित्र शैलीतील २० लघुचित्रे याठिकाणी प्रदर्शित केली आहेत .

कलेचा उत्तम नमूना असलेल्या या वास्तूचे नामकरण 'मराठा आर्ट गॅलरी' असे सन १९८३ मध्ये करण्यात आले आणि ही गॅलरी कलाकारांना त्यांच्या कलाकृती प्रेक्षकांसमोर सादर करण्यासाठी खुली करण्यात आली . मा .श्री .बी .आर .सावंत जिल्हाधिकारी, सातारा यांच्या शुभहस्ते आणि मान्यवरांच्या उपस्थितीत आर्ट गॅलरीचे उद्घाटन संपन्न झाले .

मराठेशाहीच्या काळात वापरात असणारी शस्त्रे, वस्त्रे, वस्तू आणि कला यांचा इतिहास सांगणा-या वस्तू आणि चित्रे यांनी हे संग्रहालय परिपूर्ण आहे. ऐतिहासिक पाऊलखुणांची ओळख पटल्याशिवाय राहत नाही. मराठा वारसा जतन करण्याचे आणि कलाकारांना कला प्रदर्शित करण्याची संधी देण्याचे कार्य महाराष्ट्र शासनाच्या पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये विभागाच्या श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालयामार्फत सुरू आहे.

श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालयात ठेवलेल्या वस्तू या २५० ते ३०० वर्षापूर्वीच्या आहेत. त्या आजदेखील सुरक्षित आहेत. त्या वस्तू जतन करताना अतिशय शास्त्रोक्त पध्दतीने जतन केलेल्या दिसून येतात. वस्तूचे मांडणी करताना वस्तू कोणत्या काळातील आहेत, कोणाची आहे, ती किती महत्त्वाची आहेत, त्याचे माध्यम काय आहे ? अशा विविध गोष्टींचा विचार करूनच मांडणी करणे आवश्यक असते. कारण ती वस्तू त्याठिकाणी व्यवस्थित राहिली तरच त्या वस्तूचे महत्त्व, त्या वस्तूचा उठाव दिसून येतो. जसे कलेमध्ये ६४ कला आहेत. त्यामध्ये संगीत, चित्र, शिल्प, नाटय अशा कलामध्ये संग्रहालयाची मांडणी हा देखील कलेमधील प्रकार होय. त्यामुळे संगीतातील एक सुर बेसुर झाला तर सर्व संगीत बेसुर होते. तसेच चित्रातील एका चुकीमळे सर्व चित्र विचित्र होऊन जाते.

त्याप्रमाणे संग्रहालयातील मांडणी योग्य रीतीने सर्वांगांचा विचार करून केलेली आहेत. त्या वस्तूचे महत्त्व प्रकर्षाने पाहणा-या व्यक्तीस दिसून येते. संग्रहालय पाहताना येणारा प्रेक्षक हा उत्कटतेने व अत्यंत उत्साहाने, रसिकतेने पाहण्याकरता येतो. हे लक्षात घेऊनच मांडणी केलेली आहे. संग्रहालयाकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन हा नेहमी सकारात्मक असावा. कारण भुतकाळ व भविष्यकाळाशी जोडणारा दुवा म्हणजे हे संग्रहालय आहे. या संग्रहालयाने मराठ्यांच्या काळातील शौर्य व पराक्रमांच्या कथा ऐकून येणा-यांना भविष्यकाळात आपण आपल्या पध्दतीने बदल करून चांगल्या विचारांना सुकरता मिळते.

म्हणजेच संग्रहालय एक प्रकारे नवी पिढी, नवा विचार पुढे घेऊन जाण्यासाठी एक चांगले माध्यम म्हणून काम करते आहे .

सातारचे संग्रहालय ही संस्था समाजप्रबोधनाचे महत्त्वपूर्ण काम करणारी संस्था आहे . कारण मनुष्याचा विकास हा भुतकाळाशी निगडीत असतो . भुतकाळ जर प्रेरणादायी असेल तर त्याचा वर्तमानकाळ व भविष्यकाळ निश्चितच फायद्याचा होणार आहे . हे संग्रहालय एक सांस्कृतिक चळवळसुद्धा आहे . समाजातील चांगले किंवा वाईट विचार घेऊन आपल्याला विचार करावयास लावणारे हे संग्रहालय आहे .

अशा प्रकारे छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालयातील विविध भाग व त्याच्या कार्यात कलाकारांचा सक्रीय सहभाग असलेला दिसून येतो . या संग्रहालयाने सांस्कृतिक व कला परंपरांची जाणीव विकसित केलेली आहे . कलाकृतींचे सर्वेक्षण, संरक्षण, जतन, प्रदर्शन व मुल्यांकन करण्याची क्षमता निर्माण केली आहे . कला संग्रहालय, कलादालने आणि कलेविषयी संशोधन करणारी संस्था म्हणून संग्रहालयाची ओळख होते . शाळा, कला महाविद्यालये, कलारसिक यांच्याकरीता संग्रहालय हे कार्यशाळा, व्याख्याने, प्रात्यक्षिके यांचे आयोजन करून समाजात नवनवीन क्षमता विकसित करण्यास मदत करते .

संदर्भ ग्रंथ सूची

अप्रकाशित प्राथमिक संदर्भ साधने - मराठी

- १) काळेल बबन व काळेल पिराजी लिंगप्पा यांच्याजवळील ताम्रपट
- २) सातारा जिल्हा नगरपरिषदेचे अहवाल
- ३) सातारा जिल्हा परिषदेचे अहवाल
- ४) वीरगळ

प्रकाशित प्राथमिक साधने - मराठी

- १) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर
- २) सातारा जिल्हा गॅझेटियर
- ३) सातारा जिल्हा जनगणना अहवाल
- ४) विश्वकोष

मौखिक साधने

- १) मा .श्री .शिंदे प्रविण दौलत (सहायक अभिरक्षक), 'श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालय, सातारा', मुलाखत, दिनांक ७ .१ .२०११, वेळ दु .४ .०० वा .
- २) सौ .द्रविड हेमा (चित्रकक्ष -सहायक), 'श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालय, सातारा', मुलाखत, दिनांक १ .२ .२०११, वेळ दु .२ .०० ते ५ .०० वा .

- ३) श्री .गोसावी अश्विनीकुमार, 'श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालय, सातारा',
मुलाग्रत, दिनांक १.१.२०११, वेळ दु.२.०० ते ५.०० वा .

मासिके

- १) 'लोकराज्य' एप्रिल, २००९
२) 'लोकराज्य' मे, २००९

साप्ताहिक

- १) 'साप्ताहिक सकाळ' २६ जून, २०१० पान नं. ६, ७, ८, ९, १०, ११

वृत्तपत्रे

- १) दैनिक सकाळ, सातारा
२) दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स, मुंबई
३) दैनिक लोकसत्ता, मुंबई
४) समाज प्रबोधन पत्रिका, पुणे
५) दैनिक पुढारी, सातारा
६) दैनिक केसरी, पुणे
७) दैनिक ऐक्य, सातारा

दुय्यम साधने - मराठी

- १) आपटे बी.के., 'मराठा वॉल पेंटिंग्ज', डिसेंबर, १९९४
- २) बलसेकर दिलीप व मोईन दानिश, येवला होर्ड ऑफ मुघल सिल्व्हर कॉईन्स - अे स्टॅडी न्युमिसमॅटिक्स डायजेस्ट, मुंबई-१८, १९९४
- ३) डॉ.गोखले शोभना, 'राष्ट्रकुट राजा अविधेय वळई याचा ताम्रपट' दैनिक सकाळ, ०१ फेब्रुवारी, २००२
- ४) देव शां.भा. 'महाराष्ट्र व गोवे शिलालेख', ताम्रपटाची संदर्भ सूची, मुंबई, १९८२
- ५) पवार अप्पासाहेब., 'मराठी सत्तेचा उदय', निराली प्रकाशन, कोल्हापूर, २००१
- ६) कोलारकर शं.गो., 'मराठयांचा इतिहास', श्री.मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००१
- ७) बलसेकर दिलीप पी., 'पिडीग्री टाईप कॉईन ऑफ द मराठा किंग रामराज आय. आय. आर. एन. एस. न्युज लाईन', इश्यु. २१ जाने., १९९९, अंजनेरी
- ८) गायकवाड आर.डी. व इतर, 'इतिहासलेखन पध्दत व ऐतिहासिक स्मारके यांचा अभ्यास', कोल्हापूर, १९९८
- ९) गुप्ता परमेश्वरीलाल, 'कॉईन होर्ड फॉम महाराष्ट्र', द न्युमितमॅटिक्स सोसायटी ऑफ इंडिया, १९७०, पान नं. ३० ते ३६
- १०) आय. आय. आर. एन. एस., छायाचित्र संकलन विभाग, निगेटिव्ह नंबर अे -२२८ /१-८, पटना संग्रहालय, रजिस्टर नं. १९८३, पान नं. ५७
- ११) जोशी महादेवशास्त्री (संपा.), 'भारतीय संस्कृती कोश', खंड ९

- १२) कुटे भ.ग. (अनु.), 'गुलशने इब्राहिनी', मुंबई, १९८२
- १३) कुलकर्णी जी.टी., 'दि मुघल - मराठा रिलेशन्स', ट्वेंटी फाईव्ह फेटफुल चिअर्स
(१६८२-१७०७), पुणे, १९८३
- १४) कोंडेकर ए.वाय., 'मराठी सत्तेचा उदय', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर
- १५) केतकर श.म., 'संग्रहालय परिचय'
- १६) कौटिल्य 'अर्थशास्त्र'
- १७) मिराशी बा.वि., 'वाकाटक नृपती आणि त्यांचा काळ', नागपूर, १९५७
- १८) मलिक एस.सी., 'स्टोन एज इंडस्ट्रीज ऑफ द बॉम्बे अँड सातारा डिस्ट्रिक्ट्स',
बडोदा, १९३६
- १९) मिराशी बा.वि., 'एपिग्राफीया इंडिया', दिल्ली, खंड ३७
- २०) माने बाळासाहेब, 'राष्ट्रकुट राजा अविधेय वळई याचा ताम्रपट दान दिलेल्या गावाच्या
चतुःसिमा की स्थाननिश्चिती', अखिल भारतीय इतिहास परिषद अधिवेशन ११ वे,
२००३, चांदवड, जिल्हा नाशिक
- २१) मेहेंदळे ग.भा., 'श्री राजा छत्रपती', खंड १, भाग १, पुणे १९९६
- २२) माटे गो.रा., 'असा घडला जिल्हा सातारा', १९८८,
- २३) मंत्री रमेश, 'सुंदर सातारा', १९८६
- २४) महाजन शां.ग., 'दप्तरखाने आणि वस्तुसंग्रहालये', 'य.च.म.मुक्त विद्यापीठ,
नाशिक, २०००

- २५) महेश्वरी के.के., व केनिथ विगोन्स, 'मराठा सिस्टीम अॅण्ड कॉईनेज', १९९९
- २६) परांजपे र.वि., 'शिखरे रंगरेषांची'
- २७) राजवाडे वि.का., 'मराठयांच्या इतिहासाची साधने', खंड १८, मुंबई, १९१४
- २८) ऋग्वेद ग्रंथ ४/१६/३
- २९) सरदेसाई बी.एन., 'इतिहासलेखन परिचय', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर सप्टेंबर, २००६
- ३०) शेरवानी एच.के., जोशी पी.एम. (संपा.), 'हिस्ट्री ऑफ मिडिव्हल डेक्कन गुलशने इबाहिनी', मुंबई, १९८२
- ३१) शिवकालीन पत्रसार संग्रह, पुणे १९३०
- ३२) सरदेसाई जी.एस., 'न्यु हिस्ट्री ऑफ दि मराठा', खंड ०१, मुंबई, १७७१
- ३३) सरदेसाई जी.एस., 'मराठी रियासती', खंड ०३, मुंबई, १७७१
- ३४) श्री छत्रपती शिवाजी महाराज संग्रहालय, सातारा, मार्गदर्शक पुस्तिका
- ३५) सिन्हा एच. एन., 'राईज ऑफ द पेशवा'
- ३६) श्री. भगवानराव गौरवग्रंथ, भाग १ ते ४
- ३७) ठाकरे केशव सिताराम, 'प्रतापसिंह छत्रपती आणि रंगो बापूजी', १९४८
- ३८) व्हाईहेड आर.बी., 'कॅटलॉग ऑफ कॉईन्स इन द पंजाब म्युझियम लाहोर, नंबर - ११, कॉईन ऑफ द मुगल अॅम्परर्स (ऑक्सफोर्ड)', १९९४

३९) पानसे मु .ग ., 'यादवकालीन महाराष्ट्र', मुंबई, १९६३

दुय्यम साधने - इंग्रजी

1. Agarwal O.P. Security in Museums
2. Aiyappan A and Satyamurti S.T. 'Hand book of museum Technique'
3. Agarwal O.P. An Introduction to Preservation of Painting
4. Agarwal O.P. Kalavastu Aani Granthalaya Sahityache Jatan
5. Bala Krishana – Bibliography on museology
6. Badu J.N. – Indian Museums and Movement
7. Bhatnagar, Anupama – Museums, Museology and New Museology
8. Bedekar V.H. New Museology and Indian Museums.
9. Baxi S. and Dwivedi V.P. – Modern Museums: Organization and Practice in India
10. Bhome S.K. – Protection and Conservation of museum Collection

11. Dudley D.H. and other – Museum Registration Method
12. Ghosh D.P. – Studies in Museology
13. Ghosh D.P. – Studies in Museology and Museology in India
14. Jain Sanjay – Museum and Museology
15. Morley Grace – Museums Today
16. Morkgam S.f. Museums of India
17. Nigam M.L. – Fundamentals of Museology
18. Thompson G. – Museum Environment
19. Zaheer M. – Museum Management – Accessioning, Custody, Labeling and verification of Objects